

Universidad
Católica
de Valencia
San Vicente Mártir

***EL REPTE D'UNA PEDAGOGIA DE LA PÈRDUA A LES
AULES***

**Treball Final de Grau
Educació Infantil**

**Presentat per:
CLAUDIA GARCÍA PÉREZ
GRUP, 4T PIMM A**

**Dirigit per:
Dra. Dª ANNA ISABEL PEIRATS NAVARRO**

València, 26 de maig de 2020

**Facultat de Psicologia, Magisteri i Ciències de l'Educació
Grau en Mestre d'Educació Infantil**

ÍNDIX GENERAL

0. ABSTRACT/ RESUM/RESUMEN	8
1. JUSTIFICACIÓ.....	10
2. OBJECTIUS	12
3. METODOLOGIA.....	13
4. MARC TEÒRIC	14
4.1 DELIMITACIÓ CONCEPTUAL	14
4.2 PEDAGOGIA DE LA MORT	16
4.3 CONSTRUCCIÓ I EDUCACIÓ DEL SENTIT DE LA MORT	17
4.3.1. <i>Construcció del sentit de la mort</i>	17
4.3.2 <i>L'educació en la mort</i>	19
4.4. ACTITUD DELS DOCENTS, ALUMNES I FAMÍLIA ENVERS LA MORT	29
4.4.1 <i>Interacció i procés de dol</i>	29
4.5 EDUCAR EN LA MORT A TRAVÉS DE LA LITERATURA	31
4.5.1 <i>Literatura i formació integral del ser humà</i>	31
4.5.2 <i>L'etiqueta "literatura infantil i juvenil"</i>	37
4.5.3 <i>Procés de creació de la literatura infantil i juvenil</i>	38
4.5.4 <i>Literatura infantil i àmbit educatiu</i>	39
4.5.5 <i>Tipologies textuais per a una educació en la mort a l'aula</i>	40
4.6 MARC LEGISLATIU PER A UNA EDUCACIÓ EN LA MORT	41
5. MANUAL PER AL DOCENT: SI APRENEM ACCEPTAR LA MORT, APRENEM A VIURE	47
5.1 JUSTIFICACIÓ	48
5.2 OBJECTIUS	48
5.3 METODOLOGIA	49
5.4 DESENVOLUPAMENT DE LES ACTIVITATS	52
5.4.1r <i>Primer trimestre</i>	52
5.4.2 <i>Relació dels indicadors amb els continguts del Currículum</i>	56
5.4.3 <i>1r trimestre. Desenvolupament de les activitats</i>	57
5.4.4 <i>Rúbrica per a l'avaluació de les activitats</i>	63
5.4.5 <i>2n Trimestre</i>	65
5.4.6 <i>Relació dels indicadors amb els continguts</i>	69
5.4.7. <i>2n trimestre. Desenvolupament de les activitats</i>	70

5.4.8. Rúbrica per a l'avaluació de les activitats	74
5.4.9 3r Trimestre	75
5.4.10 Relació dels indicadors amb els continguts.....	79
5.4.11 3r Trimestre. Desenvolupament de les activitats	81
5.4.12 Rúbrica per a l'avaluació de les activitats	84
6. CONCLUSIONS.....	87
7. REFERÈNCIES	89
8. ANNEXOS.....	94
8.1 ANNEX 1. ACTUACIONS PARTICULARS: CASOS LA MORT D'UN ALUMNE DEL CENTRE (FONT: GUIA I ORIENTACIONS PER A L'ATENCIÓ AL DOL DES DE ELS CENTRES EDUCATIUS)	94
8.2. ANNEX 2: COM COMUNICAR LES MALES NOTÍCIES.....	98
8.3. ANNEX 3. DRETS DE XIQUETS, XIQUETES I ADOLESCENTS QUAN HAN PERDUT UN SER ESTIMAT	99
8.4. ANNEX 4: IDEES BÀSIQUES A RECORDAR PER A TRACTAR LA MORT	100
8.5. ANNEX 5: COM DONAR SUPORT AL DOL DE L'ALUMNAT AMB DISCAPACITAT INTEL·LECTUAL	101
8.6 ANNEX 6. PROGRAMACIÓ PER SESSIONS DEL PRIMER TRIMESTRE.....	104
8.6.1 Sessió 1. Introducció i presentació de la unitat didàctica	104
8.6.2 Sessió 2. Conte: <i>El Cor i la Botella</i> , d'Oliver Jeffers.....	105
8.6.3 Sessió 3. Conte: <i>el Cor i la Botella de Oliver Jeffers</i>	106
8.6.4 Sessió 4. Conte: <i>El Buit</i> , d'Anna Llenas	107
8.6.5 Sessió 5. Conte: <i>El Buit</i> , d'Anna Llenas	108
8.6.6 Sessió 6. <i>Realitzem un mural del Conte: El Buit</i> , d'Anna Llenas.....	109
8.7 ANNEX 7. PROGRAMACIÓ DE LES SESSIONS DEL SEGON TRIMESTRE	110
8.7.1 Sessió 1. Conte: <i>No és fàcil, petit esquiro!</i> , d'Elisa Ramón i Rosa Osuna.....	110
8.7.2 Sessió 2. <i>Enviem un missatge al cel als que més estimem</i>	111
8.7.3 Sessió 3. <i>Treballem els membres de la família</i>	112
8.7.4. Sessió 4. Conte: <i>El meu avi i jo</i>	113
8.7.5 Sessió 5. <i>Realitzarem un arbre genealògic</i>	114
8.8 ANNEX 8. PROGRAMACIÓ PER SESSIONS DEL TERCER TRIMESTRE	115
8.8.1 Sessió 1. Conte: <i>Què ve després de mil?</i> d'Annette Bley.....	115
8.8.2 Sessió 2.. Conte: <i>La Carla ara és la nostra estrella</i> , d'Anna M. Agustí, Meritxell Blasi, Montse Esquerda, Begoña Esteban, Cristina Gómez, Marta Menal i Joan-Oriol Vinyes	116
8.8.3 Sessió 3. <i>Elaborem el nostre propi cel d'estels</i>	117
8.9. ANNEX 9. EVIDÈNCIES MOSTRADES A L'AULA EN L'ENQUESTA	118

ÍNDIX DE FIGURES

Figura 1. Tipus d'aferrament.....	15
Figura 2. Àmbits d'intervenció educativa.	26
Figura 3. Deu principis per una pedagogia de la mort.....	26
Figura 4. Metodologia d'acompanyament educatiu.	28
Figura 5. Aspectes a desenvolupar durant el primer cicle d'Infantil.	42
Figura 6. Aspectes a desenvolupar segons la LOGSE.....	42
Figura 7. Aspectes a desenvolupar segons la LOE.....	43
Figura 8. Relació de les àrees i els continguts segons la LOMCE.	44
Figura 9. Competències comunes en llengua valenciana i en llengua castellana.....	45
Figura 10. Portada del manual per al docent.	47
Figura 11. Legislació del primer trimestre.	55
Figura 12. Relació dels indicadors d'avaluació amb els continguts del Currículum.	56
Figura 13. Programació mensual de les sessions del primer trimestre.....	57
Figura 14. Caràtula de la pel·lícula Bambi (1942).....	57
Figura 15. Guió per al debat sobre la visualització del fragment de la pel·lícula.	58
Figura 16. Portada del conte <i>El cor i la Botella</i> (2014).....	58
Figura 17. Fitxa per treballar el conte <i>El cor i la botella</i>	59
Figura 18. Portada del conte <i>El Buit</i> .(2017).....	60
Figura 19. Protagonista del conte <i>El Buit</i> .(2017).....	61
Figura 20. Exemple per a elaborar el mural. Font: <i>El Buit</i> (2017).....	61
Figura 21. Rúbrica per a l'avaluació de les activitats.....	64
Figura 22. Legislació del segon trimestre.....	68
Figura 23. Relació dels continguts del Currículum amb els indicadors.	69
Figura 24. Programació mensual de les sessions del segon trimestre.	70
Figura 25. Portada del conte <i>No és fàcil, petit esquiol!</i> (2017).....	70
Figura 26. Foto dels globus anant cap al cel.....	71
Figura 27. Tipus de família.....	72
Figura 28. Portada del conte <i>El meu avi i jo</i> (2015).....	72
Figura 29. Exemple d'arbre genealògic.....	73

Figura 30. Rúbrica per a l'avaluació de les activitats.....	74
Figura 31. Legislació del tercer trimestre.....	78
Figura 32. Relació dels continguts del currículum amb els indicadors d'avaluació.	80
Figura 33. Programació mensual de les sessions del tercer trimestre.	81
Figura 34. Portada del conte <i>Què ve després de mil?</i> (2009).....	81
Figura 35. Portada del conte <i>La Carla és la nostra estrella</i> (2013).....	82
Figura 36. Exemple de Mural d'estels.....	83
Figura 37. Rúbrica per a l'avaluació de tercer trimestre.	85

0. ABSTRACT/ RESUM/RESUMEN

RESUM

Aquest TFG parteix de la idea d'aportar una guia per al docent d'Educació Infantil que contemple el tema de la mort, entesa com una realitat en la vida. Tradicionalment s'ha considerat que la mort és un tema tabú, amb la qual cosa a les aules sempre s'ha intentat evitar i s'ha fet veure una realitat diferent. No obstant això, cal destacar una gran varietat d'estudis que fan referència a la delimitació del concepte de pedagogia de la mort, que es pot aplicar a les aules i que és susceptible d'ensenyar-se a través de la literatura. Per tant, en aquest TFG s'afrontarà aquest concepte, a través dels contes com a narracions breus, a partir de les quals l'alumne millorarà en les habilitats lingüístiques i, al mateix temps, afrontarà el concepte de dol i de pèrdua de forma significativa.

Paraules clau: pedagogia, mort, pèrdua, dol, Educació Infantil

RESUMEN

Este TFG parte de la idea de aportar una guía para el docente de Educación Infantil que contemple el tema de la muerte, que es una realidad en la vida. Tradicionalmente se ha considerado que la muerte es un tema tabú, y por ello en las aulas siempre se ha intentado evitar o hacer ver una realidad diferente. No obstante, existe una gran variedad de estudios que hacen referencia al concepto de pedagogía de la muerte, que se puede aplicar a las aulas y que es susceptible de enseñarse a través de la literatura. Por tanto, este TFG abordará este concepto a través de los cuentos, como narraciones breves a partir de las cuales el alumno mejorará sus habilidades lingüísticas y, al mismo tiempo, afrontará el concepto de duelo y de pérdida de forma significativa.

Palabras clave: pedagogía, muerte, pérdida, duelo, Educación Infantil

ABSTRACT

This final task starts from the idea of providing a guide for childhood school teachers that contemplates the topic of death, which is a reality in life. Death has, traditionally, been considered a taboo subject and that is why we have always tried to avoid the topic in classrooms or we have tried to make the child see a different reality. However, we must have a look at pay attention to the great variety of publications that refer to what a pedagogy about death that can be applied to classrooms. This pedagogy can be also taught through literature. So, this final task will face this concept, using tales as short stories from which students improve their language skills, and at the same time they will face that concept, such as mourning and loss, in a significant way.

Keywords: pedagogy, death, loss, mourning, Childhood Education

1. JUSTIFICACIÓ

El motiu d'haver desenvolupat aquest TFG va ser la mort de mon pare l'agost passat. Em vaig trobar immersa en una situació de desconeixement a l'hora d'afrontar aquest fet, ja que mai havia perdut una persona tan propera i volguda. A més a més, durant un temps vaig vore que no estava preparada per tornar-me a incorporar al ritme de la vida diària, ja que en cap moment de la meua vida havia parlat amb una persona sobre el tema de la mort, què hem de fer, com hem de continuar la vida sense eixa persona.

D'altra banda, m'agraden molt els contes i pense que és un element fonamental durant la nostra infància, ja que ens fa viatjar a moltes parts del món, sentir-nos identificats amb els personatges que apareixen i, molts vegades, vore situacions de la vida molt de forma distinta a com les véiem. Per això vaig decidir fer un TFG per educar en la mort a través de la literatura.

Tanmateix, quan em vaig trobar en aquesta situació, em vaig dir a mi mateixa: si jo amb 22 anys, no sé com afrontar la mort de mon pare, com ho pot fer un infant que tinga 8 o 9 anys? Per això, considere de gran necessitat una educació a les aules. Ja que en cap moment, des de l'àmbit educatiu, se'ns ha ensenyat a parlar de la mort amb naturalitat i amb sinceritat amb els nostres. També, la crisi social que viurem en un futur pròxim a causa del Covid-19 recolza aquesta necessitat d'educar en la mort a les aules, ja que ens trobarem en un futur immediat una gran quantitat de famílies que hauran perdut un ésser volgut a causa d'aquesta pandèmia.

Així, doncs, els més menuts de casa experimentaran la mort d'una forma més pròxima i quotidiana, ja que als mitjans de comunicació ho anuncien cada dia, i trobem casos d'infecció d'aquest virus al nostre entorn pròxim. També hem d'ensenyar als nostres alumnes que el patiment i la frustració formen part de la vida i que és normal viure situacions o moments que ens produeixen aquests sentiments.

Finalment, i atenent a les pràctiques que he realitzat durant aquests quatre anys del Grau a través del programa d'innovació educativa, el PIMM, en cap dels col·legis he trobat que es tracte un projecte sobre la mort, que al racó de lectura es tinguen en consideració els contes que tracten situacions pròximes a la mort; tampoc hem realitzat debats quan un dels familiars d'algun alumnat ha faltat. Aquest sistema educatiu, per

consegüent, promou que la mort cada dia siga un tema més “tabú” i menys parlat entre els infants; és per aquest motiu que considere que aquesta situació no és gens positiva, ja que no permet als alumnes parlar de la mort de forma lliure i activa a l’aula.

Tot amb tot, hem de plantejar-nos que l’expressió d’emocions i sentiments a causa de la mort ha de ser lliure i sincera dins de l’aula, ja que podem trobar-nos amb situacions de tot tipus, i l’alumne agrairà poder parlar amb els seus companys del que va passar i del que sent actualment; moltes vegades, si parlem del tema amb sinceritat, pareix que no se’ns queda tan a dins i ens sentim millor amb nosaltres mateixos i amb els que ens envolten.

2. OBJECTIUS

Aquest TFG parteix de l'objectiu general d'elaborar un manual docent per tractar la mort a les aules d'Educació Infantil. Aquest manual estarà format per una gran quantitat d'activitats i de recursos adaptats als interessos i motivacions dels alumnes de 3r d'Infantil, edat en la qual els alumnes ja comencen a experimentar les conseqüències del que és una mort o una pèrdua. D'aquest objectiu general es deriven també uns objectius específics, que són els següents:

- Conèixer els estudis al llarg de la història sobre l'educació en la mort, a partir d'articles d'autors dels últims anys.
- Estudiar el tema de la mort des de perspectives com la de Viktor Frankl.
- Revisar el marc legislatiu i analitzar si hi ha alguna referència a l'educació en la mort, tema molt controvertit que, de vegades, queda oblidat en el àmbit legislatiu i que és ben present en la realitat de les aules.
- Contribuir al fet que els alumnes d'Educació Infantil puguin millorar en diferents hàbits lingüístics, a través de les activitats basades en la literatura que tracta l'educació en la mort, sobretot pel que fa a la comprensió lectora i a l'expressió escrita.
- Millorar la comprensió lectora i l'expressió escrita a través de la literatura que tracta l'educació en la mort.
- Revisar les aportacions des del punt de vista de la didàctica a les aules, sobretot dels enfocaments que s'han donat a terme en els centres on s'ha implementat el tema de la mort.

3. METODOLOGIA

Aquest TFG ha sigut elaborat partint d'una metodologia qualitativa, és a dir, sobre el contingut que tracta el tema de la mort. Per abordar esta metodologia hem realitzat un enfocament teòric i bibliogràfic a partir de la consulta en bases de dades; així doncs, hem consultat fronts primàries i fonts secundàries a partir del cercador de Mendeley, Google Academic, Dialnet, etc. El criteri de búsqueda ha sigut des dels últims deu anys endavant, tot i que de vegades ha sigut complicat i hem hagut de recórrer a estudis anteriors. Respecte a aquests estudis hem de destacar autors com de la Herran, Cortina o Viktor Frankl, que són els principals promovedors de la implantació de l'educació en la mort a les aules.

D'altra banda, i des d'un enfocament descriptiu, s'ha dissenyat un manual per al docent, que abraçarà tot el curs acadèmic i que se centrarà en la introducció del concepte de la mort a les aules educatives de la societat actual. A més a més, per dur a terme aquest manual per al docent, anomenat "Qui ensenya a l'ésser humà a morir, li ensenya a viure" hem utilitzat una gran varietat de contes, adaptats al nivell educatiu dels nostres alumnes; en concret, hem utilitzat huit contes relacionats amb el concepte de la mort en situacions properes a l'alumnat. Alguns dels contes, tenint sempre en ment el Marc Comú Europeu de Referència (MCER), així com la Llei d'Ús i Ensenyament del valencià (LUEV) que permet la introducció del valencià en els nivells educatius, són: *La Carla és la nostra estrella*, *El Buit*, *Què ve després de mil?* o *El cor i la Botella* a mode d'exemple, a banda d'altres contes que s'adjunten en el manual. A més a més, aquests contes han sigut seleccionats tenint en compte la implicació que tant els personatges com l'argument de la història poden produir en l'alumnat.

Mitjançant aquests texts narratius desenvoluparem una sèrie d'activitats relacionades amb el debat, l'escriptura, el treball cooperatiu o la parla en públic, per desenvolupar i millorar les destreses lingüístiques dels nostres alumnes. Totes les activitats i els recursos s'han organitzat per dur a terme una metodologia on l'alumnat adquireix competències, tant en la comprensió lectora com en la comunicació oral en la nostra llengua, és a dir, en el valencià. A més, tractarem de normalitzar l'ús d'aquesta llengua dins de les aules actuals, ja que totes les activitats es desenvoluparan en valencià i es promourà un ús correcte i competent de la llengua.

4. MARC TEÒRIC

4.1 Delimitació conceptual

En tractar la temàtica relacionada amb la mort hem de partir de les diverses definicions i estudis que permeten delimitar els termes de “pèrdua” i “dol”. A nivell conceptual, les paraules dolor, aflicció o sentiment procedeixen etimològicament del llatí *dolus* que significa ‘dolor’.

A més a més, l’Acadèmia Valenciana de la Llengua (AVL) defineix “dol” de la forma següent: “1. Aflicció causada per la mort d'una persona estimada o per una gran desgràcia. Hi havia un gran dol en el poble per la mort del jove. 2. Signe exterior per a manifestar el sentiment per la mort d'algú. 3. Situació, circumstància o temps posterior a la mort d'una persona estimada o a una gran desgràcia”. D'altra banda, l’Acadèmia Valenciana de la Llengua (AVL) defineix “pèrdua” en aquestos termes: “ 1. Acció o efecte de perdre. 4. Falta, disminució, dany”.

Segons Martí (2018) a nivell psicològic el dol s’entén com el procés que experimenten les persones per acceptar i assolir la pèrdua viscuda. Així mateix, aquesta autora estableix dos tipus de dol: un, que consta d’un procés que vivim de manera conscient i amb una forta intensitat emocional, i un altre tipus, que passa desapercebut o etiquetem com a canvis o experiències que poden ser de caràcter negatiu o positiu. De la mateixa forma, si ens situem al nostre dia a dia, el concepte de pèrdua com quelcom que hom ha perdut pot fer referència a una persona, un objecte, una experiència, un animal o una funció. Com argumenta Cantero (2013) la pèrdua afecta tant al difunt com als éssers estimats del seu entorn. Per això, la concepció que es té de la mort està influenciada pel context sociocultural, fet que justifica les afirmacions de Cheung i Chau (2018).

És evident que a la pràctica social no tenim una cultura de la mort; és a dir, un fenomen que hauria de ser afrontat des del vessant biològic no està ben assumit, per la qual cosa caldria educar la societat per assumir aquest fet i, d’aquesta manera, millorar el dol de familiars i d’amics. La mort hauria de ser tema de debat habitual a les escoles, aprofitant esdeveniments familiars directes o de companys. La nostra realitat és que molts

dels alumnes assistents a cursos sobre el tema han agraït, posteriorment, els coneixements apresos quan han patit un procés similar en el seu propi entorn (Doughty, 2016).

Cal matisar en aquest punt que tant la pèrdua com el dol donen lloc al buit existencial, que es refereix a una situació emocionalment negativa, no desitjada, que es produeix quan alguna cosa, que fins aquest moment tenia sentit o valor per qualsevol raó, deixa de tindre'l. Aquest buit existencial és a causa del vincle d'aferrament que s'ha desenvolupat per part d'una persona cap al difunt, segons el qual es tindrà un grau major o menor de sofriment i de dolor produïts per la seua desaparició. El vincle d'aferrament és un terme que prové de l'anglès "theory attachment", el fundador del qual va ser Bowlby (1969), que defineix l'aferrament com "la disposició que tenen els infants com a mereixedors d'afecte; confiança en les pròpies capacitats per obtenir el que necessita; resoldre problemes i confiar en els altres" (Bowlby, 1998, p. 39) . Podem trobar tres tipus d'aferrament:

TIPUS D'AFERRAMENT	DEFINICIÓ
Aferrament segur	Les persones tendeixen a confiar en els altres, són receptius a establir vincles efectius i no els preocupa ésser abandonats.
Aferrament preocupat	Les persones tendeixen a estar preocupades pel seu estat emocional i per la incertesa de la seua figura d'aferrament.
Desaferrament o aferrament rebutjat	Les persones solen tindre un coneixement menor respecte a les formes regulars de les emocions en les relacions interpersonals

Figura 1. Tipus d'aferrament. Font: Bowlby (1988)

En definitiva, l'aferrament és el manteniment del vincle afectiu. Per consegüent, Bowlby (1998) i Worden (2013) relacionen el dol amb la resposta adaptativa que es produeix a causa de la pèrdua del vincle efectiu; és a dir, les reaccions de dol són similars a les que causa la ruptura amb la figura d'aferrament principal.

La crisi de sentit, en aquest vessant, es relaciona amb la falta de motivació i d'orientació; per això la persona que l'experimenta no sap què fer per recuperar el desig de viure o per omplir aquest buit que experimenta a causa de la mort. El sentit no és

tangible, ni tampoc és un bé material, és l'essència o motor que manté una persona viva i que la sosté en moments de debilitat.

4.2 Pedagogia de la mort

Quan fem la pregunta per la mort, segons les tesis dels filòsofs, ens enfrontem a múltiples possibilitats per trobar respostes, ja que la filosofia permet confrontar el que altres disciplines proposen sobre el tema (Favarger, Gabus, i Chaerer, 1964). Segons Frankl (1994) cal destacar les següents característiques del ser personal:

Persona com ésser individual, unitat inescindible. La persona és definida prenent una de les característiques més notables que el pensament aristotèlic i després medieval, atribuïa al ésser humà: ser una substància individual.

✓ La persona no és sols un "in-dividuum", sinó també "insummabile", per la qual cosa no solament no es pot dividir, sinó que tampoc es pot agregar i açò ocorre perquè no és sols una unitat, sinó una totalitat. La totalitat més digna és la pròpia persona.

✓ La dimensió comunitària de la persona. La comunitat es presenta com el lloc natural de la persona diferenciant esta comunitat d'altres formes col·lectives com la mera associació de persones. L'existència de la persona és co-existència, com s'aprova, davant de tot en la relació primària del "jo-tu".

✓ La persona és un ser comunitari i dialògic perquè és una realitat oberta. El concepte d'apertura del ser humà és constant. De tal manera trobem que "la persona no es comprén a si mateixa, sinó des del punt de vista de la transcendència. Més que això: (..) és només persona en la mesura en què la transcendència ho fa persona: ressona i reverbera en ell la crida de la transcendència" (Viktor Frankl, 1994, p. 114). I aquesta obertura, en l'ésser humà, és el que permet la capacitat de transcendència: l'autotrascendència', que és la capacitat d'eixir de si per a trobar-se amb un sentit o amb un altre. Per això, només hi ha trobada des de l'obertura a un sentit i a l'altre.

✓ Cada persona és una novetat absoluta. No és un individu dins d'una espècie, sinó un ser insubstituïble. Tant és així que Frankl afirma que el pare de cadascun no és el seu progenitor (Zeuger), sinó només el testimoni (Zeuge) del miracle de l'aparició d'un ser totalment nou. La persona és novetat contínua perquè, en el si de les seues possibilitats, va determinant qui vol ser.

✓ La persona és aquell ésser que pot decidir més enllà de les seues limitacions biològiques, psíquiques o socials. D'aquesta manera, l'ésser humà és aquell que és capaç

de construir la seua pròpia realitat. No a la manera existencialista, és a dir, *ex nihilo*, sinó just sobre aquelles dimensions que condicionen i, just per això, possibiliten la realitat personal.

✓ La persona posseeix dignitat. La seua dignitat sembla descansar, per a Frankl, no en si, sinó en el fet efectiu d'haver realitzat valors. De tota manera, la dignitat de la persona és tal al marge de tot valor utilitari i de tota situació concreta. La persona és un fi, mai un mitjà. I és que la persona roman indemne i sana, fins i tot en situacions de malaltia física o psíquica.

✓ La pròpia persona és Desig d'absolut, nostàlgia d'absolut. El que ens acosta a l'Absolut no és la intel·ligència, sinó l'experiència de la pròpia existència com a anhel (Frankl, 1994, p. 288). I la persona és Desig, perquè, sent l'abundant, és a dir, el més íntim, és també el més transcendent.

✓ La temporalitat de l'existència humana. D'una manera particular, la influència de Heidegger és palesa, explícita i massiva, encara que crítica. Això explica que, a "l'hora d'interpretar l'existència humana, acudisca a l'anàlisi de la seua temporalitat, declarant la seua transitorietat i, en termes semblants als de Heidegger, un ésser 'del no res i cap al no res'" (Frankl, 1994) o que, com veurem, està en contradicció amb la seua pròpia concepció del sentit de l'existència humana. La transitorietat de la vida es refereix, per tant, al futur, a les possibilitats realitzables. Però quan unes possibilitats han sigut realitzades, ja no són transitòries, sinó guanyades per sempre: són vivències fixades.

I no es tracta que queden fixades només en la memòria o en la memòria dels altres, després de la mort, sinó que han sigut eternitzades (Frankl, 1994). Per a Frankl existir és ser més enllà de la mera facticitat sensible: a través del corporal, "la persona ens remet a una realitat més profunda, menys immediata i potser vetlada" (Frankl, 1994, p. 160). En qualsevol cas, la persona només ens és donada, i això mediatament, després de la mort. En tot cas, el que mostra aquesta anàlisi de la temporalitat i la seua reflexió sobre la mort és la historicitat de l'existent humà.

4.3 Construcció i educació del sentit de la mort

4.3.1. Construcció del sentit de la mort

El sentit de la mort és concebut de maneres diverses segons el grau de comprensió que s'haja assimilat. Alguns factors que intervenen en una adequada elaboració comprensiva de la mort per part del nen i l'adolescent depenen de:

✓ Les actituds dels pares i de la família en general envers la mort i la capacitat de parlar-ne obertament, així com la manera com la família i la societat presenten o oculten la mort al xiquet.

✓ Les característiques psicològiques: la capacitat per a exterioritzar els sentiments, dubtes i qüestions, condicionats a l'acolliment que l'entorn proporcione; les seues habilitats cognitives, la consistència emocional, les experiències personals prèvies amb la mort, etc. Les experiències i formacions conceptuals que es formen en edats primerenques són bàsiques per a la seva vida.

✓ L'efecte, la comprensió, la informació pertinent a la seua edat i la perspectiva social podran formar part d'una filosofia de vida, que serà base i guia del seu comportament en relació amb la mort. Les persones concebem la mort i el dol segons els cognitius emocionals i socials; és a dir depèn de la personalitat, de les experiències que hem tingut de forma prèvia, de l'estil de vida i de la formació que tinguem (Kürbler-Ross, 2013). Per això, en el cas dels infants hem d'afegir que cal tenir en compte que cadascun interpretarà la mort i el dol d'acord amb l'etapa de desenvolupament cognitiu que ens trobem (Bowlby, 1998).

✓ El coneixement de la mort passa per tres frases: el desconeixement de la mort, el descobriment de la mort de l'altre i coneixement de la pròpia mort (Poch, 2009). Així doncs (Quiles, 2007) afirma que a partir dels 8 anys els xiquets poden identificar les causes de la mort i poden associar-la amb les seues imatges simbòliques, com són la creu, el taüt, el cadàver, etc. Tanmateix, en estes edats la mort la solen representar per mitjà d'una figura d'un home que s'emporta la gent, per la qual cosa atribueixen una intervenció exterior a la simple mort (Kürbler-Ross, 2013). A partir dels 9 o 10 anys els infants comencen a manifestar les concepcions més realistes sobre la mort i ho consideren un procés biològic permanent e inevitable. Davant de la mort passen per moments de tristor, de ràbia, d'ansietat i de culpa, associada al fet de la mort (Servei del Dol de Ponent, 2016).

Poch i Herrero (2003) indiquen que sol pensar-se que els nens i, d'una manera especial, els més xicotets no s'adonen del que succeeix després d'una pèrdua, i si ho fan no és amb la mateixa intensitat. Els adults hem de protegir-los en la mesura que siga possible del dolor i del sofriment. No obstant això, els resultats de recerques il·lustren que això no és exactament així. Més aviat ens trobem amb el fet que tant nens com adolescents acostumen a ser més conscients de la pèrdua i de la mort, així com de les

seues conseqüències, del que els adults intueixen. Podem afirmar que tots els nens i els adolescents elaboren el dol després d'una pèrdua significativa per a ells.

Evidentment, la manera d'elaborar-ho depèn del moment evolutiu en què es troba, i el seu entorn familiar i social respon a la pèrdua. Sembla que la bona intenció de “protegir-los” del dolor i de l'experiència de pèrdua pot ser viscuda com un “abandó” o com una forma de no prendre'ls en consideració i allunyar-los del que ha ocorregut.

Per això, és imprescindible que formen part dels processos familiars i que no se'ls excloga amb la bona intenció de protegir-los. És a dir, que se'ls proporcione suficient informació perquè coneguen la naturalesa del fet, així com que se'ls permeta expressar els seus dubtes i emocions i que els adults no tinguin objeccions a mostrar els seus sentiments obertament amb ells. Des de tot punt de vista és convenient que els xiquets cresquen veient la mort com un fenomen natural propi dels éssers vius; per això ha de parlar-se'n amb absoluta normalitat, sense dramatitzar-la, aprofitant les ocasions que es presten per a reflexionar sobre cada pèrdua i sobre el que significa, però sense traumes.

4.3.2 *L'educació en la mort*

Als països anglosaxons el terme més utilitzat és el que defineix el camp d'investigació, no la ciència. Per això, els seus investigadors es refereixen a “Death Education” que fa referència al tractament educatiu de la mort a les escoles, i també a tots aquells estudis sobre la mort en la societat, la formació professional en el camp de la salut o l'acompanyament a persones majors (Cruse, 1989; Leviton, 1977).

Un referent en la utilització d'aquest terme és la revista fundada en 1977 per Wass (1980) *Death Education*, que passaria a anomenar-se posteriorment *Death Studies*. Hem de destacar que el terme “Pedagogia de la mort” és més utilitzat als països hispanoparlants que als anglosaxons. La Pedagogia de la mort es podria conceptualitzar com una parcel·la de la Pedagogia, l'objecte d'estudi de la qual és l'ensenyament, l'educació i la formació, relacionats amb la mort. És un àmbit didàctic i d'investigació educativa, que promou accions educatives que inclouen la mort, en dos sentits bàsics: la inclusió curricular o la normalització didàctica, i l'acompanyament davant situacions de pèrdua significativa i dol des de l'organització escolar i l'acció de les tutories.

La representació de la mort en la literatura, la poesia o, fins i tot, en els textos escolars, és una altra de les formes a través de les quals es fa patent el tractament donat a la primera. Tots aquests materials contribueixen, sense dubte, a crear o consolidar un

imaginari social i col·lectiu al voltant de la mort, a educar, d'una forma o d'una altra, en el que la mort representa i suposa per a les persones.

Però en el món contemporani sabem que hi ha una tendència a la conversió racionalista de la mort en tabú, per la qual cosa es recorre normalment a “dos tipus d'estratègies quant a formes representacionals: o bé suprimint-la de la representació a través de l'el·lipsi, o bé ritualitzant-la, és a dir, trobant altres maneres de representar-la”. (Cueto, 2005, p. 27).

Aquest tipus de reflexions inicials quant a tradicions, ritus, representacions o maneres d'educar davant la mort ens porten a plantejar-nos algunes qüestions: És possible realitzar una desconstrucció del tabú de la mort? Pot educar-se l'ésser humà, al llarg de la seua vida, per a afrontar la mort i el dol? Quin paper juguen les tradicions i els *ritus mortuoris* en l'acceptació de la finitud de l'home? Quin tipus de representacions de la mort trobem en la literatura i en els textos escolars i com aquestes influeixen en la concepció d'aquesta?

4.3.2.1. *Evolució dels estudis de l'Educació en la mort*

Principalment des dels 70 van sorgir treballs de recerca en l'àmbit de la Pedagogia de la mort, des d'un enfocament normalitzador. En 1977 es van celebrar a la Universitat de Rochester (EUA) unes jornades sobre el xiquet i la mort. Com a resultat d'aquestes reunions, Shaler (1983) publica un llibre que inclou un programa d'educació per a la mort, amb lectures per a xiquets, jòvens i pares. No sols la teoria de l'educació, sinó també la neurociència aplicada a la didàctica, han contribuït a la fonamentació de la Pedagogia de la mort. Fetziger (1983) va vincular la seua proposta d'educació per a la mort amb el funcionament del cervell humà, de manera que l'aproximació pedagògica es dirigisca tant a l'hemisferi dret del cervell com a l'esquerra.

La Pedagogia de la mort inclou, des d'aquesta perspectiva, un abordatge simultàniament analític, intuïtiu, holístic i no dual. Aspinall (1996) aprofundeix en els possibles objectius de l'educació per a la mort, entre els quals assenyala: ensenyar el cicle vital, afavorir la identificació de processos afectius vinculats al dol i desenvolupar estratègies per a afrontar futures pèrdues.

Des d'ací defineix un programa preventiu del dol per a contextos educatius. En la mateixa línia, Deaton i Berkan (1995) afirmen que l'educació per a la mort ha de ser una part essencial del currículum, en tant que aquest es dirigeix també a afavorir el desenvolupament psicosocial i a previndre problemes psíquics.

Així mateix, s'ha investigat per a fonamentar la Pedagogia de la mort des de la teoria filosòfica. Un exemple és el treball d'Abras (2000) coordinadora de l'organització ORME (*Organisme de Recherche sur la Mort et l'Enfant*) qui va realitzar una tesi doctoral a la Universitat de Paris en què proposa una educació per a la mort des dels principis de la filosofia i de la formació existencial.

Corr, Nabe i Corr i Abras (2000) defineixen quatre dimensions de la Pedagogia de la mort: cognitiva, afectiva, conductual i valorativa. La cognitiva és aquella en la qual es dóna a l'alumne informació bàsica sobre la mort i el dol; l'emocional i conductual se centrarien en els aspectes afectius, i la valorativa comprén aquelles accions educatives encaminades al fet que l'alumnat, a través de la Didàctica de la Mort, reflexione sobre els valors que orienten la seua vida.

La professora Kòvacs (2003) ha publicat en els últims anys una sèrie de treballs que parteixen de la mort com a nucli principal, des d'algunes contribucions realitzades en l'àmbit pedagògic o educatiu. Kòvacs entén el desenvolupament personal, de la mateixa manera que el psicoanalista Jung (1975), com un procés d'individuació en el qual la mort està present de manera incessant, per la qual cosa l'escola hauria d'afavorir la maduració psíquica que es possibilita per la interiorització de les pròpies condicions vitals o el desenvolupament d'un dol sà i elaborat.

Des d'una perspectiva crítica Mantegazza (2006) reflexiona sobre la necessitat d'educar per a la mort, amb la finalitat principal d'evitar les injustícies socials que pot produir l'abús del poder. Existirien, segons l'autor, morts silenciades pel sistema econòmic i social i, per consegüent, una jerarquia en la importància de cada mort segons la posició social, econòmica o cultural de cada individu. Segons Mantegazza (2006), les institucions educatives actuals poden estar educant per a la infinitud, obviant les possibilitats educatives d'establir una millor i major justícia social.

Moltes de les investigacions revisades pretenen fonamentar la inclusió de l'educació per a la mort en el currículum de diferents països, i proposen una Pedagogia de la mort en diferents etapes educatives.

En aquest sentit, autors com Garner i Acklen (1978), Brokshire i Noland (1985), Edgar i Howard-Hamilton (1994), argüeixen sobre la rellevància de contemplar la mort en el currículum en l'ensenyament primari. Aquestes no són les úniques etapes en les quals s'han proposat models de Pedagogia de la mort.

En aquesta línia, Moss (2000) investiga com es tracta el tema de la mort en contextos universitaris, i Corr (2003) argumenta com educar per a la mort en població adulta. Al Japó, Kayatama (2002) proposa que la mort estiga present en l'educació de l'alumnat a través de lectures de poemes o de contes.

En la formació de professorat en Pedagogia de la mort també s'han realitzat propostes i estudis fora d'Espanya des dels anys 70. Així, Crase (1982) transmet la importància del rol del professor en l'educació per a la mort i en la seua formació inicial.

En un estudi sobre el coneixement, les actituds i les perspectives de figures educadores sobre la Pedagogia de la mort a Irlanda, McGovern i Barry (2000) observen que tant professors com pares tenen un ampli coneixement de la naturalesa del dol en els xiquets. La major part dels professors van donar suport al desenvolupament d'una educació per a la mort en contextos educatius. Afirmaven, a més, sentir-se incòmodes en parlar d'aquest tema. Jackson i Colwell (2002) escriuen un manual per a professors titulat *The teacher's handbook of death*, que ofereix a professionals de l'educació mètodes sobre com facilitar la discussió al voltant de la mort a l'aula, així com metodologies per a parlar-ne amb alumnes que han patit pèrdues significatives (Eyzaguirre, 2007). D'altra banda, existeixen moments significatius per a l'ensenyament que envolten el tema de la mort, la resposta educativa de la qual per part del professorat sembla estar influenciada, entre altres factors, pels anys d'experiència o per l'existència d'una formació prèvia en Pedagogia de la mort.

La inclusió de la mort en l'educació a través de diverses experiències aïllades d'innovació docent apareixen a Espanya a partir de la dècada dels noranta del segle XX. D'aquesta manera, la primera investigació filosòfica que s'ha dut a terme ha sigut la tesi doctoral de Mèlich (1989). Han sigut diversos els investigadors que han desenvolupat propostes i estudis en l'àmbit de la Pedagogia de la mort. Cal considerar tres categories d'estudis: centrats en el valor formatiu de la mort per a l'evolució, en la normalització de la mort en l'educació i en la intervenció educativa pal·liativa. A més a més, es reflecteixen algunes experiències didàctiques i de formació del professorat en l'àmbit de la Pedagogia de la mort.

Des de l'any 2003 De la Herrán i Cortina desenvolupen una sèrie de propostes al voltant d'una educació per a la mort des d'un enfocament complex-evolucionista, fonamentat en la consciència del valor de la mort com a objecte didàctic per a l'evolució i la complexitat del coneixement. Destaquen també les aportacions que Cortina realitza en l'àmbit de la didàctica de la mort a través de recursos com el cinema o la literatura.

L'educació per a la mort és, per als autors, una branca d'un arbre major, l'educació de la consciència, al qual podria accedir-se, en la societat de raó feble, immadura o poc educada que ens satura:

L'educació per a la Mort podria ser un dels camins per a connectar a l'educació ordinària amb l'Educació per a l'Evolució Humana [...] En la mesura en què l'evolució humana depèn de l'increment de complexitat de consciència i la superació d'egocentrisme i tots dos vessants depenen del coneixement, considerem que l'Educació per a la Mort és una branca important o una part essencial de l'arbre que ens interessa, l'Educació de la Consciència. (Herrán i Cortina, 2006, p. 236)

La consciència com a expansió del coneixement i, per tant, de la Pedagogia de la mort té com objectiu obrir noves portes per a la generació del coneixement. Com afirmava Zambrano “Allí on comença la consciència comença la claror” (2007, p. 117).

La Pedagogia de la mort ha de fonamentar-se en els fets quotidians: “la mortalitat de tot ésser humà, la omnipresència de la mort, la presència d'aquells que han mort, la necessitat de l'existència de la mort i el desig de la transcendència” (Herrán i Cortina, 2006, p. 93).

Des d'una perspectiva preventiva, i adoptant la metodologia, les activitats i els recursos didàctics per a l'alumnat de tots els nivells, pares i educadors, entre les activitats que proposen cal esmentar les següents: xarrades, col·loquis, taules redones, entrevistes públiques col·lectives amb experts, activitats anticipadores del medi, racons de joc, unitats didàctiques, investigacions temàtiques, tallers de tècniques, metàfores i analogies, festes, dies virtuals, etc. (Herrán i Cortina, 2006).

La Pedagogia de la mort és possible també des d'un enfocament d'atenció a la diversitat. En els últims anys, Herrero (2009) proposa que la Pedagogia de la mort, adaptada a les seues característiques i necessitats, s'incloga pel seu valor formatiu en l'educació de persones amb discapacitat intel·lectual. Aquesta proposta es fonamenta en diversos aspectes:

a) Que els temes radicals o perennes arriben a la formació de persones amb limitacions significatives en el funcionament intel·lectual depèn de la qualitat i de la maduresa docent, no de les dificultats dels educands.

b) Les persones amb discapacitat solen ser receptors de serveis i de suports, però també poden contribuir a la millora i a l'evolució de la societat, per la qual cosa es precisa d'una Pedagogia que normalitze el tema de la mort com a àmbit formatiu de l'ésser humà.

c) Les persones amb discapacitat intel·lectual pensen i poden parlar amb naturalitat sobre la mort (Herrero, 2012).

En aquest punt cal remarcar el fet que en el vessant socioeducatiu actual educar en la mort no és una tasca fàcil, tot i que és ineludible el seu tractament per tal d'aconseguir que els éssers humans enfronten la seua experiència en les millors condicions personals, psicològiques i socials. Al nostre país ja s'han realitzat investigacions tant en l'àmbit educatiu com tanalògic, que van aplanant el camí per avançar en la creació de bases que aprofundisquen en la qualitat de vida i en la mort, partint de la mateixa opció de proporcionar la salut des dels àmbits de l'Educació per a la Salut (Martínez, Saez i Escarbajal, 2000).

Però la resistència que trobem des de l'escola, i des del sistema educatiu en general, permet explicar per què, tot i que forma part de la nostra societat, s'empara amb una cultura de fantasia que nega la mort. Per això hem d'adquirir i introduir a les aules “una pedagogia capaç d'ensenyar-nos a acompanyar i acompanyar-nos a nosaltres mateixos cap a l'horitzó definitiu que significa” (Martínez i Armiñana, 2010, p. 26). Així, doncs, el sentit de la vida pot donar-nos una resposta a l'interrogant de la mort i preparar-nos per a la mort dels nostres sers volguts i per a la nostra pròpia. El coneixement de l'evolució psicològica del xiquet i del jove, en relació amb el tema de la mort i del dol, permetrà dur a terme una tasca més pedagògica, més serena i més autèntica, amb el fi últim de la pedagogia que permet connectar la vida amb la mort.

El que caldria incloure al sistema educatiu és el fet de tractar la mort d'una forma integral i generalitzada en tots els àmbits del col·legi, ja que la mort pot ser causada per desconeixement o per mal procediment en alguna activitat relacionada amb qualsevol tipus d'educació, ja siga educació vial, educació per a la salut, educació cívica...

Tanmateix, la mort és un tema que s'ha de treballar de forma transversal, ja que si tenim en compte aquests àmbits: l'educació moral i cívica, l'educació per a la pau, l'educació ambiental l'educació del consumidor, l'educació vial, l'educació per a la igualtat de gènere i l'educació per a la salut, ens poden ajudar a resoldre incògnites al voltant del tema de la mort.

4.3.2.1.1. Al voltant de la normalització de la mort en l'educació

Mèlich és el primer autor a Espanya que investiga des de la Filosofia sobre la inclusió de la mort en l'educació. En la seua tesi doctoral, de 1989, realitza una fonamentació filosòfica on argumenta per què ha de normalitzar-se la mort en l'educació des de les aportacions del filòsof alemany Jaspers (1883-1969).

La mort és, segons Jaspers, una situació límit davant la qual l'home s'ha d'enfrontar en un moment o en un altre, conscient de no poder superar l'angoixa que li produeix. Per tant, seguint les idees de Mèlich, la mort, com a situació límit, ha d'estar present en l'educació:

L'educand que s'autodesconeix, que no s'accepta com allò que és, que es nega a {existir}, podrà ser feliç, però serà la felicitat del brut, com deia B. Russell, els bruts tenen com a finalitat de la seva paideia, la felicitat. En aquest sentit, encara que habitualment un no s'adona, educar per a la felicitat és educar inhumanament. (Mèlich, 1989, p. 91)

En Mèlich (2002) es posa també l'accent en l'educador, com a figura que ha de situar a l'aula les condicions vulnerables i provisionals de l'ésser humà com a armes en lluita del totalitarisme i del poder. És també, de fet, un instrument de llibertat. En altres treballs (Mèlich, 2003, 2005 i 2006) l'autor aprofundeix en la fonamentació d'una Pedagogia de la finitud, sobre la base de l'estudi de l'antropologia filosòfica i pedagògica.

Des d'un enfocament existencialista, en el vessant de Mèlich, Fullat ja reconeixia la necessitat d'educar per a la mort. Segons Fullat (1982) educar consisteix a donar a conèixer l'home, a cada home. No tots som pintors, físics o polítics; tots, en canvi, som mortals. La mort no la podem delegar. Serà Mèlich qui, com hem vist, salte, fins i tot de manera limitada, de les finalitats educatives i de la declaració d'intencions a una “educació amb la mort”. La psicopedagoga Poch (2000) desenvolupa des de la dècada dels noranta una sèrie de treballs sobre com normalitzar el tema de la mort i del dol en l'educació des d'una perspectiva cristiana. L'autora fa una reflexió sobre el sentit de la vida i de la mort, i realitza diverses propostes didàctiques per a Educació Primària i Secundària.

Algunes publicacions sobre la temàtica es presenten en forma de material didàctic per a professionals de l'educació. És el cas, per exemple, del treball de Beltrán (1995), on els educadors poden trobar activitats per a realitzar amb adolescents que introduïsquen temes que, fins i tot estant presents en la societat i en la vida quotidiana, no se solen tractar a l'escola per la por que generen, per prejudicis o per concepcions educatives limitades i tradicionalistes. Medina (2001) proposa una Pedagogia de la mort, fruit de la seua àmplia experiència com a paidopsiquiatra, que contempla els àmbits d'intervenció educativa següents:

ÀMBITS D'INTERVENCIÓ EDUCATIVA

Pedagogia dels sentiments i del dolor moral.
 Pedagogia cultural de la mort.
 Pedagogia psicodramàtica de la mort.
 Pedagogia del temps.
 Pedagogia del record.
 Pedagogia de l'oració.
 Pedagogia del silenci.
 Pedagogia de la foscor.
 Pedagogia de la quietud, del repòs i de la contemplació.
 Pedagogia de la consciència moral.
 Pedagogia de la solitud.

Figura 2. Àmbits d'intervenció educativa. Font: Medina (2001)

Arnàiz (2003) reflexiona sobre la importància que a l'escola es passe d'educar com si fórem immortals a una educació que tinga en compte la mort, de manera que aquesta oriente els valors en la vida. A més, aporta deu principis o propostes rellevants per a una Pedagogia de la mort:

DEU PRINCIPIS PER UNA PEDAGOGIA DE LA MORT

Pedagogia del dol com a acompanyament.
 Col·laboració amb les famílies.
 Incloure en l'aula moments de silenci, quietud i reflexió conjunta
 Donar seguretat emocional i evitar que la mort es converteixi en un tabú en el context educatiu.
 Respectar les diferències personals, culturals, filosòfiques i religioses.
 Alfabetització emocional.
 Assumir que la vida també implica dolor i sofriment.
 Assumir que les persones que envolten a la persona que sofreix comparteixen el dolor a la seua manera.
 Reflexionar sobre la mort des del binomi individualitat-universalitat.
 Replantejar la concepció del temps.

Figura 3. Deu principis per una pedagogia de la mort. Font: Arnàiz (2003)

Els responsables de Formació de SORKAKI, S.A. (Atenció Integral al Desenvolupament de la Persona), Feijoo i Pardo (2003) aporten una sèrie de recursos i activitats per a normalitzar el tema de la mort en l'educació.

Entre les activitats que proposen destaca el recurs a emprar contes seleccionats, usar el dibuix com a mitjà d'expressió simbòlica per a elaborar recursos enfront de l'ansietat davant la mort en xiquets, que anomenen “l'escut de mort”, o realitzar mapes mentals sobre les pèrdues.

Pedrer i Muñoz (2008) destaquen l'educació per a la mort com un repte pedagògic emergent, que ha d'anar més enllà de l'educació per a la salut. Quant a la inclusió curricular de la mort en els sistemes educatius actuals addueixen que existeix un buit vital i curricular que caldrà omplir, com a tema radical i essencial a l'ésser humà.

4.3.2.1.2. *La intervenció educativa pal·liativa*

A més de treballs de caràcter preventiu, han sorgint propostes d'acompanyament en el dol des de contextos educatius, que en alguns autors es complementen amb la intervenció preventiva. En aquest sentit, Poch i Herrero (2003) plantegen unes orientacions generals per a educadors sobre com parlar de la mort als nens, en cas que aquests hagen sofert una pèrdua d'un ser estimat. A més, proposen algunes tècniques d'acompanyament basades en la reconstrucció de la identitat posterior a haver sofert una pèrdua: “La pèrdua d'algú o d'una cosa rellevant per al propi sentit d'identitat provoca profundes alteracions en la nostra història i requereix reconstruir aquest relat” (Poch i Herrero, 2003, p. 53).

Algunes d'aquestes tècniques són, per exemple, la carta de comiat, el diari o la narrativa d'identitat. En aquest vessant, Poch (2009) incideix en la importància de no improvisar a l'aula la resposta que es dona a un alumne que ha sofert una pèrdua. Feijoo i Pardo (2003) analitzen la importància que la institució educativa, si escau una defunció d'algú pròxim, responga a les necessitats dels alumnes. És molt important, segons les autores, que l'escola ensenye als discents a respectar i a recolzar en el dol als afectats, on es destaca el paper de l'educador, però també el dels companys de qui ha sofert la pèrdua.

Herrán i Cortina (2006) destaquen la importància d'una metodologia proposada que denominen “acompanyament educatiu” des de la tutoria per a situacions de dol, de manera que el treball educatiu s'entén des d'una vivència de mort; aquesta tècnica, a més d'ajudar a dissoldre el sofriment i a elaborar el dol, pot facilitar la complexitat i l'evolució de la consciència i traduir-se en creixement i formació, atés que una mort pròxima i significativa no se supera mai.

La metodologia de l'“acompanyament educatiu”, seguint als autors, es basa en els principis generals d'actuació següents:

METODOLOGIA D'ACOMPANYAMENT EDUCATIU

Principis generals d'actuació

Seguretat emocional

Integració normalitzada.

Coordinació família-escola-hospital.

Coherència entre versions, en l'actuació personal, interpersonal, etc.

Naturalitat, sinceritat, honestedat.

Transparència i claredat.

Expressió i escolta.

Fluïdesa.

Objectivitat.

Generositat.

Exemplaritat.

Confiança i expectativa.

Atenció permanent.

Figura 4. Metodologia d'acompanyament educatiu. Font: Herrán i Cortina (2006)

4.3.2.1.3 Experiències d'innovació curricular

A més, des del fet que la mort colpeja en els centres docents (moren avis, pares, professors, xiquets, etc.) se suggereix que els centres generen des de la seua planificació un "període de dol" a imatge del "període d'adaptació" en Educació Infantil, així com propostes didàctiques per a ajudar a l'elaboració del dol col·lectiu en centres educatius, com ara assemblees o diàlegs d'aula, panells de fotografies i dibuixos, poemes i missatges de comiat o eixides a la natura per tal de recordar la persona que ha mort.

Així mateix, s'inclouran en aquests treballs propostes per a l'equip d'orientació, per a l'equip directiu, per a l'equip de tutors, etc. Es destaca, en definitiva, la vital importància del tutor com a figura natural d'aquest acompanyament. En Herrán i Cortina (2008) es plantegen diversos casos i situacions concretes d'acompanyament educatiu en contextos escolars.

L'any 2000, Herrán, Gonzalez, Navarro, Freire i Bravo duen a terme un procés a l'Escola Infantil "El Joglar", en col·laboració amb el CAP de Móstoles, on promouen la integració de l'Educació per a la Mort, per primera vegada, en un projecte educatiu d'un centre, conceptuada com un "tema transversal de característiques especials".

Considerem imprescindible compartir experiències realitzades en diversos països per a aprendre a explorar possibilitats de major renovació i desenvolupar recerques científiques conjuntes que ens permeten d'una manera irreversible, però no gratuïta, conèixer més i millor la capacitat d'experimentar i transformar de la consciència humana (personal, col·lectiva i social) des del màxim respecte didàctic que permet la Pedagogia, com a ciència de l'educació per excel·lència. Encara la Pedagogia de la mort és una proposta estranyament nova; potser es done una nova resposta quan la complexitat de la consciència aplicada a l'educació siga sensiblement superior a l'actual.

4.4. Actitud dels docents, alumnes i família envers la mort

4.4.1 Interacció i procés de dol

La por és inevitable, per la qual cosa no hauríem d'augmentar els temors infantils, ni donar-los massa importància. La seua educació consistirà, en canvi, a promoure procediments amb els quals enfrontar aquest sentiment. La por, la fugida, la paràlització i un cert grau d'ansietat poden ser considerats conductes i emocions adequades, que poden evolucionar com a creativitat, agressivitat positiva i/o evitació de conflictes.

La por, el seu control i certa tolerància a aquesta i altres situacions, com la frustració, l'exigència o certa competitivitat, són necessàries per a la comunicació didàctica i poden incentivar la maduresa personal i social. Resumint, en paraules de Brazelton (1989, p. 66) “Els temors poden ser considerats com una finestra als ineludibles períodes d'adaptació pels quals tot xiquet ha de passar”.

Les modalitats de comunicació més adequades a l'hora d'explicar a un xiquet la realitat de la mort són, segons explica Pangrazzi (1995):

- La rondalla, ja que introdueix el xiquet, a poc a poc, i a la llum d'un conte, en el que ha passat.
- L'ús d'imatges de la natura, el record d'una flor marcida o d'un ocelllet caigut del niu pot servir per a facilitar al nen la comprensió del fet de la mort.

El nen expressa el dol de manera diferent als adults, encara que les seues emocions siguen molt semblants (tristesia, ràbia, sentiment de culpa...), utilitzant sovint mitjans com el joc i el dibuix.

Aquests canals permeten a l'adult comprendre les seues reaccions i establir amb ell una relació d'ajuda, tant a nivell verbal com no verbal. És important tindre en compte que al nen d'una certa edat li és difícil veure la mort com a irreparable; per això, són freqüents les esperances que mantenen en el retorn del ser estimat perdut o el desig de reunir-se amb ell.

La participació plena i responsable dels nens i joves en el dol de la família és, sens dubte, font de maduració personal. Deixar que els sentiments es manifesten, ja siguen d'enuig o d'afecte, els permet reconèixer sanament el dolor de la separació i arribar a acceptar més fàcilment la realitat de la pèrdua. Els nens que han participat amb la família en el procés de mort i de dol, després poden manifestar millor el que senten; alguns d'ells escriuen, fins i tot, cartes de comiat al difunt.

4.4.1.1. Procediments a seguir

D'acord amb els estudis de González i de la Herran (2010) suggerim els següents procediments didàctics oberts i empíricament contrastats per a educar les pors relacionades amb la mort, idealment des de la llar i des de la tutoria:

1. Controlar les seues manifestacions físiques: sol ser el primer recurs per a tranquil·litzar un xiquet desbordat per qualsevol sentiment, no sols per la por. Però haurem de plantejar-nos si la por compleix una funció; altrament, ajudem a fixar-lo, ja que, en termes de Brazelton (1989, p. 63): “Els temors s'intensifiquen si es tenen en compte més del necessari. És important que els pares compreguen que la seua responsabilitat no resideix tant a ajudar el seu fill a alliberar-se del conflicte”.

2. Acompanyar els xiquets quan veuen la televisió per explicar-los com els protagonistes al final resolen les seues situacions o podrien haver-ho fet. Proporcionar mitjans per a poder expressar i elaborar les pors.

3. Amb els contes tradicionals, confiar en el seu sentit profund i respectar la gradual capacitat interpretativa conscient i inconscient del xiquet.

4. Ser valents, fins i tot amb por, és una obligació dels pares i mestres. Però, de vegades, els valents són els xiquets, i convé reforçar-ho expressant com ha aconseguit ser un model de força de voluntat i una esperança per a tots.

5. Reconèixer la por pròpia com una por bastant generalitzada: saber que la seua por és compartida entre iguals l'ajuda (mala de pocs, consol de tots).

6. Buscar el principi de realitat per a a continuació poder traure fora la por. Les pors psíquiques perduren, i en alguns casos s'accentuen, sobretot els que procedeixen d'abstraccions pures, no compreses ni nomenades.

7. Establir rituals de salvació: exorcismes, jaculatòries, supersticions... als quals es recorre quan la prova de la realitat no aconsegueix allunyar els temors és la forma infantil d'evitar la por. Posteriorment, aprendre a desaprendre'ls o eliminar-los. Malgrat això, molts adults continuaran utilitzant-los de maneres socialment acceptades.

8. Des dels 5 o 6 anys accedir a la por a la mort des de pors indirectes, com ara la por a la soledat, a l'abandó o a la separació dels pares. Sol ocórrer que en elaborar aqueixes pors els xiquets deixen de pensar en la mort.

9. No riure's de l'altre. Moltes vegades s'actua ridiculitzant, rient-se o criticant en l'altre el que en un mateix es tem, buscant amb això l'aprovació de la resta del grup que així mateix es defensa. En aquests casos l'adult ha d'intervindre explicant que aquesta conducta és injusta i equivocada.

10. Aprendre a riure's d'un mateix. Sol ser un altre mecanisme de defensa, però és més just que riguen amb un que no d'un.

11. Oferir-se com a espill. L'exemplaritat amb què els educadors enfronten i comuniquen les seues pròpies pors d'infància o actuals marquen les diferents maneres d'afrontar-ho.

12. Separar l'objecte de por de la situació en què sol donar-se. Tot per a sentir que no és un covard, que no està sol, i que a poc a poc poden superar-se les pors com a preocupació per a ocupar-se dels perills, per precaució.

13. Respectar els seus temps. Els nostres temps i els dels xiquets són irreconciliables.

14. Denunciar la utilització de la por com a mitjà de control com una forma de violència i un abús, ja siguen pares, educadors, o governs.

4.5 Educar en la mort a través de la literatura

4.5.1 Literatura i formació integral del ser humà

L'ensenyament de la literatura s'ha revelat com un dels punts més sensibles a la relació entre expectatives educatives i canvis socials, i entre avanços teòrics i pràctiques educatives.

Efectivament, la situació de la literatura en el camp de la representació social, dels valors i de la ideologia, així com la participació en la manera d'institucionalitzar-se la cultura a través de la construcció d'un imaginari col·lectiu, tenen com a conseqüència que els canvis produïts en els mecanismes de producció cultural i de cohesió social es traduïsquen immediatament en la visió social de la funció de la literatura en l'educació i, per tant, en la definició d'objectius docents i en les pràctiques a l'aula.

En aquest sentit, cal assenyalar que la constitució d'una societat altament alfabetitzada, i progressivament escolaritzada en tots els sectors socials i fins a edats més tardanes, ha comportat forçosament un canvi vertiginós en l'ensenyament de la literatura, ja que aquesta s'ha vist desposseïda de la seua identificació secular, amb l'accés a la llengua escrita.

Per tal d'entendre la situació actual, esbossarem breument, l'evolució seguida en l'ensenyament de la literatura, tot i fent especial èmfasi a la crisi produïda en la dècada dels setanta del nostre segle, com a situació immediata a partir de la qual comença a reconstruir-se un nou concepte d'educació literària.

Tal com assenyalen Chartier i Hebrard (1994), fins a la invenció de la impremta en el segle XV, l'ensenyament literari va formar part de l'aprenentatge de l'escriptura en relació a l'oralitat. A les escoles eclesiàstiques els alumnes aprenien a copiar els textos, a escriure al dictat i a construir discursos a partir dels recursos retòrics de l'antiguitat clàssica i dels textos sagrats, ja que escriure al dictat o construir discursos orals eren les finalitats principals dels escriptors, que ostentaven el poder social de l'escrit.

Amb la invenció de la impremta, aquestes pràctiques van comptar amb la producció de llibres específics per al treball escolar, que constaven d'un espai, a la dreta, per a la còpia del text llatí i d'un altre, a l'esquerra, per a anotar el comentari dels professors, el vocabulari aprés o les definicions de conceptes; fins i tot es van utilitzar dos tipus de cal·ligrafies per a totes dues activitats (Leibnitz, 1995). Llegir textos literaris s'entenia així com una tasca d'anàlisi i glossa amb finalitats pràctiques de domini del discurs parlat i escrit. La literatura apareixia com una activitat d'elocució que preparava per a activitats professionals, com el sermó eclesiàstic o el discurs polític.

Amb el temps, l'estudi de la retòrica com a art del discurs eficaç va començar a reduir-se a l'estudi de les figures d'estil: la *inventio*, la *dispositio*, la *elocutio*, la memòria i la *pronunciatio*, en favor de la *elocutio*, com a estilística.

A partir de diversos models, s'entrenava als alumnes en el discurs narratiu, dramàtic, didàctic, satíric, polèmic, oratori o líric, així com en els to tràgic o còmic, com a aplicació dels principis teòrics adquirits (Grigera, 1989).

Al llarg del segle XIX, especialment a partir dels moviments romàntics, es van produir crítiques a l'ensenyament retòric, que es consideraven buides de contingut i d'inspiració artística. Els canvis polítics i culturals del segle XIX van configurar l'antecedent immediat dels models d'ensenyament literari vigents en l'actualitat. La fi del classicisme com a eix educatiu, la constitució de la literatura pròpia com a essència cultural de les nacionalitats i l'establiment d'un sistema educatiu generalitzat i obligatori van canviar la funció de l'ensenyament literari, que es va encaminar a la creació de la consciència nacional i de l'adhesió emotiva de la població a la col·lectivitat pròpia.

En tots els països, la historiografia literària va seleccionar i va sancionar els autors i les obres claus del patrimoni nacional i va crear la consciència d'un passat i un bagatge cultural que havien de ser difosos i exaltats durant l'etapa escolar. Paral·lelament, les diferents matèries d'ensenyament es van independitzar tant del llibre únic utilitzat a les aules com de les formes narratives que havia adoptat la presentació dels coneixements en l'etapa primària.

A l'escola primària, la lectura literària es va mantindre en els anteriors relats morals i en fragments de la literatura nacional, dos tipus de lectura amb àrees comunes que van ser progressivament fusionats. La lectura expressiva en veu alta donava compte de l'aprenentatge del codi per part de l'alumne i potenciava la transmissió de l'emoció del text en un ensenyament literari que buscava la implicació afectiva en la representació de la col·lectivitat. A poc a poc, l'etapa primària va anar apartant-se de la lectura com a simple memorització reverencial amb finalitats morals i es va esforçar a adoptar el model propi de secundària, de manera que la comprensió dels textos nacionals i l'experiència estètica van passar a ser objectius compartits per totes dues etapes. Nuñez (1994) descriu el desenvolupament d'aquest procés a mitjan segle XIX, des de la reunió de la retòrica i la poètica, realitzada per Quintana (1852), sota el nom de "literatura", fins a la difusió del *Manual de literatura* de Gil de Zárate (1942-1944).

Des dels corrents pedagògics més renovadors, es va produir també la cerca d'una biblioteca ideal que, des de l'escola, oferia la possibilitat de cultivar la seua sensibilitat amb la lectura d'obres de qualitat adequades a la seua edat.

Així, per exemple, les institucions pedagògiques catalanes van intervindre activament en el foment de creació de llibres infantils de qualitat; una de les figures més destacades, Martorell (1923) va assenyalar Scott, Kipling, Verne, Dickens, Daudet, Homer, Grimm, Andersen, Mark Twain, Poe i Wells, entre els autors estrangers, a més de Ruyra, Vilanova, Maragall i Verdaguer, entre els catalans, com a lectures apropiades per a l'etapa escolar, selecció molt pròxima en els seus criteris, d'altra banda, a la realitzada per la Institució Lliure d'Ensenyament per a la seua biblioteca juvenil (Sotomayor, 1993).

La necessitat escolar de trobar textos literaris més pròxims als interessos i a la capacitat comprensiva dels alumnes es va fer més apressant des de l'instant en què la llengua literària ja no va ser vista com el cim de les possibilitats d'expressió d'una llengua, va entrar en crisi la presentació modèlica i històrica dels autors clàssics i es va obrir pas la idea que era necessari formar un lector competent. Per a respondre a aquesta demanda es van introduir a l'escola dos nous tipus de textos: la literatura de tradició oral i la literatura infantil i juvenil.

La literatura de tradició oral va irrompre en els primers nivells d'ensenyament, a partir de la generalització de l'etapa preescolar, i es va ampliar més tard als cicles posteriors. A les seues virtuts d'enllaç amb fórmules conegudes pels xiquets des d'abans de la seua escolarització, es va unir la defensa del valor formatiu per a la construcció de la personalitat duta a terme per la psicoanàlisi, les possibilitats d'explotació en la fase d'aprenentatge de la llengua escrita i, fins i tot, la reivindicació com a patrimoni cultural en perill per la urbanització de la societat.

La literatura infantil i juvenil, d'altra banda, es va revelar com l'única manera de fomentar l'accés lliure al text dels xiquets a través d'activitats d'incitació a la lectura i de creació d'hàbits lectors, que possibilitaren la formació de la competència lectora. Les activitats d'escriptura van participar també de l'esperit de desacralització de l'obra literària. Més que en activitats de resums, còpia i paràfrasi, els escrits literaris es van dirigir a la manipulació del text i a la creació espontània de nous textos. La divulgació de l'obra de Rodari i molts exercicis presos de la didàctica francesa van prendre el relleu a la tradicional redacció escolar. De manera simplificada podem dividir les tècniques expressives més utilitzades en tres grans grups:

1. Tècniques referides a la manipulació de les obres amb introducció de canvis en l'estructura narrativa, i a la seua reelaboració, sovint paròdica o d'inversió de sentit.

2. Tècniques de producció de textos originals, amb l'aplicació d'estímuls per a la creació, a partir de les pràctiques literàries avantguardistes: associació lliure, jocs de paraules, cal·ligrames, etc.

3. Tècniques de creació textual, a partir de models retòrics diversos: modalitats expressives, canvis de gènere literari o descobriment/ adopció d'una estructura textual prèviament fixada.

La concepció de la literatura com a forma de comunicació social ha incrementat dia a dia les troballes teòriques sobre la importància de la literatura en la formació de l'individu. El nostre segle ha atorgat una atenció creixent al protagonisme del llenguatge com a creació i interpretació de la realitat, i aqueixa atenció inclou, cada vegada més, la mediació exercida per la literatura en l'accés dels individus a la interpretació del pensament cultural. La literatura és vista així, no simplement com un conjunt de textos, sinó com un component del sistema humà de relacions socials, que s'institucionalitza a través de diverses instàncies (ensenyament, edició, crítica, etc.). La realització a través d'instàncies suposa un mecanisme de creació d'imaginari pròpia dels éssers humans, no com a éssers individuals, sinó com a éssers socials, de manera que la literatura constitueix un instrument essencial en la construcció de l'espai més ampli que denominem cultura.

La focalització sobre el text s'ha ampliat així, tant cap als factors externs del funcionament social del fenomen literari com cap als factors interns de la construcció del significat per part del lector. D'aquesta manera, i des de les noves perspectives teòriques, s'està produint en l'ensenyament un retorn renovat a l'afirmació del valor epistemològic de la literatura, a la seua capacitat cognoscitiva d'interpretació de la realitat i de construcció sociocultural de l'individu.

La concepció de l'ensenyament de la literatura com una "educació literària" amb funcions rellevants en la formació dels ciutadans i l'assumpció de la diversitat del corpus a utilitzar han aportat elements essencials per a la construcció d'un nou model didàctic. Així també, de l'anàlisi de les propostes més innovadores dels països del nostre entorn, segons Colomer (1995) poden deduir-se uns criteris comuns sobre la mena d'activitats que afavoreixen el desenvolupament de la competència literària a l'escola obligatòria. Podem sintetitzar-los en els següents punts:

1. Provocar l'experiència de la comunicació literària. Els xiquets i adolescents adquireixen competència literària en la mesura en què la comunicació literària està present en el seu entorn i és utilitzada socialment.

Això implica crear situacions que permeten percebre la literatura com una situació comunicativa real i com un fet cultural compartit. Fader (1969) es va referir a les activitats de familiarització i lectura literària amb el nom de “saturació i difusió” i tal vegada siga un títol prou expressiu, de la mateixa manera que ho és la utilització generalitzada de “comunitat de lectors” per a referir-se a la valuosa experiència de compartir amb els altres els referents literaris que es posseeixen.

2. Utilitzar textos que oferisquen suficients elements de suport per a obtindre el seu significat i que ajuden alhora a augmentar les capacitats interpretatives de l'alumnat. L'activitat de selecció és complexa, ja que cal adequar-la a activitats molt variades, des de la lectura individual i lliure fins a la narració oral o la lectura col·lectiva de textos; però disposar de llibres adequats i interessants és essencial per al progrés de la competència literària.

3. Suscitar la implicació i la resposta dels lectors. Si la literatura ofereix una manera articulada de reconstruir la realitat i de gaudir-ne estèticament en una experiència personal i subjectiva, sembla que el paper de l'ensenyant en aquest procés hauria de ser, principalment, provocar i expandir la resposta provocada pel text literari, més que ensenyar a ocultar la reacció personal a través del ràpid refugi en categories objectives d'anàlisi, tal com succeeix habitualment en el treball escolar.

4. Construir el significat de manera compartida. Un dels camps d'interès bàsics dels avanços psicopedagògics actuals es refereix a les formes de construcció compartida que afavoreixen l'aprenentatge. La discussió a l'aula, la informació subministrada per l'ensenyant i les referències, coincidents o contrastades, explícites o implícites, entre les obres llegides, permeten que els alumnes vagen construint els models del funcionament literari. Les propostes de seqüències didàctiques basades en itineraris de lectura s'inscriuen, així, en aquesta línia de comparació i de contrast entre els textos.

0. Ajudar a progressar en la capacitat de fer interpretacions més complexes. Aquest és un punt especialment delicat, ja que requereix tant permetre que els alumnes construïsquen personalment les seues interpretacions textuais com previndre un itinerari de progrés al llarg de l'escolaritat.

1. Programar activitats que afavorisquen totes les operacions implicades en la lectura. La investigació sobre l'ensenyament de la lectura dels anys setanta i huitanta ha propiciat l'arribada a l'escola de múltiples propostes d'activitats sobre els mecanismes de lectura de textos, com ara: relacionar la lectura amb els coneixements previs del lector, exercicis d'inferència, predicció, control de la pròpia comprensió, etc.

Moltes d'aquestes propostes de comprensió lectora es refereixen ja a textos literaris i unes altres poden adaptar-se amb tota facilitat.

2. Interrelacionar les activitats de recepció i d'expressió literàries, en la seua forma oral i en la seua forma escrita, ja que totes aquestes activitats es reforcen mútuament al servei del progrés de la competència literària. La relació entre literatura i escriptura és ben antiga, encara que la lectura ostenta, des de fa temps, un protagonisme evident en una disciplina on predominen lògicament els objectius de recepció. Malgrat això, les activitats d'escriptura constitueixen una de les vies de renovació més difoses a partir dels anys setanta. Recentment, s'ha destacat el seu paper com a activitat d'ajuda a la comprensió i d'interiorització de les característiques de la comunicació literària.

Les maneres d'organitzar les activitats d'ensenyament són múltiples i, sens dubte, els ensenyants necessiten trobar formes còmodes de realització que simplifiquen la planificació diària de les seues activitats. La difusió d'experiències didàctiques i els materials publicats ajudaran en la tasca d'establir models didàctics d'ús generalitzat.

4.5.2 *L'etiqueta "literatura infantil i juvenil"*

Existeix una visió que prioritza la literatura infantil, atés que es caracteritza pel seu afany de globalització. Segons aquesta concepció, sota el nom de literatura infantil han d'acollir-se totes les produccions que tenen com a vehicle la paraula amb un toc artístic o creatiu i tenen com a receptor el xiquet.

Aquesta definició coincideix sensiblement amb la de Bortolussi, que reconeix com a literatura infantil "l'obra estètica destinada a un públic infantil" (Bortolussi, 1985, p. 16), on l'intent de distingir entre llibres de text o d'un altre caràcter, fins i tot d'informació o d'entreteniment i la literatura infantil pròpiament dita sembla evident en la definició.

Però a més, la invocació a la creativitat reclama també la qualificació de literatura infantil per a activitats, com ara la dramatització o el joc amb expressió verbal; és a dir, tota la literatura infantil creada pels xiquets, bé siguen narracions, poemes o obretes teatrals.

La necessitat de concretar alguns aspectes sobre l'oportunitat pedagògica, la validesa i els límits literaris dels productes resultants d'aquestes activitats no implica que puguin ser incloses en l'estudi de la literatura infantil, marcat per exigències psicopedagògiques. Una altra cosa és que alguns, i fins i tot molts d'aquests productes, meresquen el nom de literatura (Cervera, 1984).

De més a més, i segons Cervera (1984) convé precisar més el sentit de la denominació de la literatura infantil, que no per intentar ser infantil ha de deixar de ser literatura. Queden enrere els temps en què la negació de l'existència de la literatura infantil es basava en el fet que mancava de qualitat i de condicions literàries. Si existeix aquesta parcel·la, caldrà reconèixer el dret a una denominació específica, de la mateixa manera que acceptem l'existència d'una novel·la policíaca o d'una literatura negra. I aquesta denominació és original i acceptada en el que anomenem literatura guanyada pels xiquets.

4.5.3 Procés de creació de la literatura infantil i juvenil

El procés creador de la literatura infantil, quant a realitat independent, s'ha desenvolupat de tres formes diferents, segons Cervera (1983), fet que permet distingir tres tipus de literatura infantil:

- La literatura guanyada (uns altres l'anomenen recuperada, a partir d'una mala traducció del francès *dérobé* -robada-; és clar que no pot ser recuperat el que mai va pertànyer al xiquet) que engloba totes aquelles produccions que no van nèixer per als xiquets, però que, caminant el temps, el xiquet li les va apropiat o va guanyar, prèvia adaptació o no. Ací cal incloure tots els contes tradicionals, el sector folklòric de la literatura infantil, molts dels romanços i cançons, una porció gens negligible de la novel·lística juvenil, etc., com és el cas dels Contes de Perrault, o les adaptacions de *Les mil i una nits*.

- La literatura creada per als xiquets, que té ja com a destinataris específics els xiquets. És la que en gran manera s'ha produït, i continua produint-se, tant sota la forma de contes o de novel·les, com de poemes i obres de teatre. Així podem citar *Les aventures de Pinotxo*, de Collodi, *La bruixa Donya Pau*, d'Antonio Robles, *Ninot pintat*, de Joaquín González Estrada, o *L'home de les cent mans*, de Luis Matilla. D'una manera o d'una altra, aquesta literatura infantil té en compte, segons els cànons del moment, la condició del xiquet.

- La literatura instrumentalitzada. Sota aquest nom hom pretén assenyalar gran quantitat de llibres que es produeixen, sobretot per a Preescolar i Cicle inicial, que apareixen en sèries en què, després de triar un protagonista comú, el fan passar per diversos escenaris i situacions: la platja, la muntanya, el circ, el mercat, el zoo, el camp, l'església, el col·legi, la plaça...; o bé aquells que es creen com a extensió per a exercicis de gramàtica o d'altres assignatures. És clar que en totes aquestes produccions predomina la intenció didàctica sobre la literària i la creativitat és mínima.

Prenen l'esquema de la literatura i l'apliquen a diversos temes monogràfics que converteixen en centres d'interés. Tal és el cas dels llibres protagonitzats per Teo, Tina de Ton Ibai, en els quals els objectius didàctics estan per damunt dels literaris.

En fer referència a la literatura infantil a l'escola, ho fem pensant en la que hem qualificat com a literatura guanyada i creada. Sense rebutjar plenament la literatura instrumentalitzada, li oposem algunes objeccions més pel risc d'identificar els seus objectius amb els de l'autèntica literatura infantil que com a procediment didàctic. La literatura infantil ha de ser, sobretot, resposta a les necessitats íntimes del xiquet. I la seua acció s'exerceix preferentment per contacte, aprofitant el seu potencial lúdic, sense explicació i sense instrumentalització (Cervera, 1984).

4.5.4 Literatura infantil i àmbit educatiu

En el moment actual, a Espanya i altres països, l'escola és l'entitat més eficaç en la promoció de la literatura infantil, bé siga per l'afany de crear hàbits lectors en els xiquets, bé per la contribució d'autors professors i editorials vinculades a l'educació. Tal vegada aquest siga un estadi pel qual hagen de passar tots els països on la literatura infantil està en període de desenvolupament; però el manteniment indefinit d'aquesta situació col·loca a l'escola en disposició d'exercir, directament o indirecta -per si mateixa o per les editorials pedagògiques i els autors professors- si no el control sobre la literatura infantil, sí, almenys, la influència d'un dels corrents determinants d'ella. Ignorar aquesta circumstància seria imperdonable. Això segons Cervera (1984) arrossega amb si dues circumstàncies destacables:

Els riscos d'instrumentalització, ara en favor de la didàctica, són evidents. I aquests apunten ja des del moment en què hom al·ludeix a la didàctica de la literatura infantil, s'acreixen a partir dels llibres catalogats com instrumentalitzats, i augmenten per mitjà de fórmules com les utilitzades per determinades editorials, qüestionaris afegits, exercicis suggerits...

Si assenyalem que un dels objectius de l'estudi de la literatura infantil per part dels educadors ha de ser contribuir a l'estudi, desenvolupament, foment i modernització de la literatura infantil, tenint en compte les seues possibilitats educatives i culturals, indubtablement s'estimula a la crítica de la literatura infantil. De la mateixa manera, es proposa proporcionar a l'educador els coneixements suficients perquè pugua programar els contactes del xiquet amb la literatura infantil.

D'altra banda, l'obertura de l'escola a la literatura infantil no és més que un portell per a altres obertures. En aquest cas es comença per la connexió amb un món molt pròxim, com és el de les editorials dedicades a l'ensenyament; però també obri les portes a l'escola, contactes amb professors i fins i tot amb alumnes, al cercle cada vegada més ampli d'escriptors per a xiquets. És l'aproximació necessària per a resoldre un problema permanent: l'adequació entre les exigències educatives i la llibertat d'expressió i creativitat. Sovint l'educador es queixa que l'autor deseduca al xiquet lector; i l'escriptor pensa, al seu torn, que l'educador no sap educar.

Per a Perriconi tota obra de literatura per a xiquets l'adult “recrea una experiència infantil” (Perriconi, 1983, p. 10). És evident que si l'adult es fia exclusivament de la seua memòria, pot recrear “experiències” falses, pel risc d'idealització amb què tots recordem algunes vivències de la nostra infància, o “experiències” inautèntiques, que res tenen a veure amb el xiquet al qual destinem la nostra literatura. La coherència i versemblança en la ment del xiquet no coincideixen sempre amb les nostres.

4.5.5. Tipologies textuals per a una educació en la mort a l'aula

Dur a terme una lectura, a més de ser una experiència rica i imaginativa, permet acostar el lector a un univers d'històries sorprenents que ens ensenyen, ens emocionen i moltes vegades en ensenyen lliçons de la vida. En la nostra literatura trobem una àmplia diversitat de tipologies textuals respecte al text narratiu, és a dir, el conte:

Els contes de fantasia fan referència a molts relats que tenen una escena sobrenatural que dóna un gir a la trama. En el cas dels contes de fantasia, els elements i forces sobrenaturals són part de l'argument i els seus personatges: traslladen la història a mons de lleis impossibles i ambients onírics. La qüestió no és distingir què és real o no, somni o vigília, sinó que la fantasia és un pretext per obrir els imaginaris i aprendre dels personatges. (Vicens Vives, 2019)

També cal destacar la importància de les faules i contes morals que són textos breus en prosa o vers, on animals i objectes protagonitzen les històries. Aquestes trames tenen una clara voluntat didàctica de caràcter ètic i universal, i contenen un ensenyament o moralitat. Les rondalles i els contes morals presenten il·lustracions que acompanyen la història, de manera que text i imatge formen una mateixa poètica i queden en el record per sempre. D'altra banda, els contes de terror i policíacs ofereixen la possibilitat de treballar moltes emocions.

Els contes mitològics i les llegendes medievals es caracteritzen per la poca extensió i pel llenguatge col·loquial que permetia contar històries entre la població no alfabetitzada i perpetuar la tradició literària en temps de guerra. D'aquesta manera, els contes són importants expressions d'època i les seues trames sovint desenvolupen temes, temors i curiositats que han preocupat l'ésser humà, com el mal o la incertesa del futur.

Els contes d'aventures, ciència-ficció i futuristes creen fantasia, història, ciència-ficció, natura i, fins i tot, ambients futuristes. Amb el treball en equip, la perseverança i l'enginy, els personatges han de resoldre conflictes per aconseguir el seu objectiu, que normalment té un interès general i benèvol. Els contes d'aventures contenen aprenentatges amb valors sobre l'amistat i el coratge. A més, els contes tradicionals expliquen les històries més anònimes de cada realitat. Transmesos de generació en generació, sobretot de forma oral, han persistit i s'han anat actualitzant en valors, per la qual cosa permeten comprendre millor el nostre pensament, entendre singularitats de cada lloc i, alhora, veure les connexions entre cultures, religions i territoris. Molts relats tenen orígens compartits o difusos (Vicens Vives, 2019).

Si partim d'aquesta gran selecció de contes per desenvolupar el nostre TFG, cal remarcar que no trobem un gènere concret que tracte el concepte de la mort, que es pot situar entre els contes de fades, els contes d'aventures, ciència-ficció i futuristes, i els contes de terror i policíacs. En cadascun d'aquests gèneres es pot tractar el concepte de la mort; així, doncs, els contes s'han elegit contes en què els personatges han de resoldre un conflicte per aconseguir el seu objectiu, que sol ser d'interès general. Així mateix, es desenvolupa un aprenentatge amb valors sobre la superació, l'acceptació de sentiments o l'afrontació d'una situació familiar nova. A més, a través dels contes elegits per a l'elaboració del manual docent es poden treballar les emocions, les pors i aprendre sobre el món, la història i les cultures, a partir de les seues històries inoblidables de personatges entranyables.

4.6 Marc legislatiu per a una educació en la mort

A continuació es presenta un recorregut legislatiu per les diverses lleis educatives que han estat vigents a Espanya. La primera és la Ley Orgánica 1/1990, de 3 d'octubre, de Ordenación General del Sistema Educativo [LOGSE] on L'Educació Infantil contribuirà a desenvolupar en els alumnes les capacitats següents:

- Conèixer el seu propi cos i les seues possibilitats d'acció
- Relacionar-se amb els altres a través de les diferents formes d'expressió i de comunicació.
- Observar i explorar el seu entorn natural, familiar i social.
- Adquirir progressivament una autonomia en les seues activitats habituals.

Així, doncs, l'Educció infantil abraça dos cicles: el primer s'extendrà fins als tres anys i el segon cicle des dels tres anys fins als sis anys.

Primer cicle d'Educació Infantil

Desenvolupament del moviment

Control corporal

Primeres manifestacions de comunicació i de llenguatge

Desenvolupament de les pautes elementals de la convivència i de la relació social

Descobriments de l'entorn immediat

Figura 5. Aspectes a desenvolupar durant el primer cicle d'Educació Infantil segons la LOGSE. Font: elaboració pròpia

---

Segon cicle d'Educació Infantil

Aprendre a fer ús del llenguatge

Descobrir les característiques físiques i socials del medi en què viu

Elaborar una imatge de si mateix positiva i equilibrada

Adquirir els hàbits bàsics de comportament que li permeten una elemental autonomia personal

---

Figura 6. Aspectes a desenvolupar durant el segon cicle d'Educació Infantil segons la LOGSE. Font: elaboració pròpia

A més a més, la LOGSE indica que els continguts educatius s'organitzaran en àrees que es corresponguen amb àmbits propis de l'experiència i del desenvolupament infantils, i s'abordan a través d'activitats globalitzades que tinguen interès i significat per als xiquets. Per això, la metodologia educativa es basarà en les experiències, les activitats i el joc, en un ambient d'afecte i de confiança. En cap moment, al llarg de tot el document, s'anomena l'educació en la mort o el tractament de la pedagogia de la mort com a necessitat dins de les aules.

Seguidament, a la Ley Orgánica, del 3 de maig de 2006, de Educación [LOE] es desenvolupen els conceptes següents:

En els dos cicles d'Educació Infantil s'han de desenvolupar:

El desenvolupament afectiu
 El moviment i els hàbits de control corporal
 Manifestacions de la comunicació i del llenguatge
 Pautes elementals de convivència i de relació social
 Descobriments de les característiques físiques i socials del medi en què viuen
 Elaborar una imatge de si mateixos positiva i equilibrada
 Autonomia personal
 Aproximació a la llengua estrangera
 Aproximació a la lectura i a l'escriptura
 Iniciació a les habilitats numèriques
 Iniciació a la utilització de les TIC
 Iniciació a l'expressió visual i musical

Figura 7. Aspectes a desenvolupar en els dos cicles d'Educació Infantil segons la LOE. Font: elaboració pròpia

D'altra banda, els continguts s'organitzaran en àrees que es corresponguen amb àmbits propis a l'experiència i al desenvolupament infantil, i s'abordaran per mitjà d'activitats globalitzades que tinguen interès i significat per als xiquets. Si ens fixem en les taules desenvolupades en la LOGSE i en la LOE, cal esmentar que s'ha produït una evolució en la legislació, ja que en la LOE s'han de desenvolupar les habilitats numèriques, la utilització de les TIC i l'expressió visual i musical, però també s'ha d'aproximar l'alumnat a la lectura i a l'escriptura, fet que dona lloc a una ampliació i una millora dels coneixements i processos a impartir en aquesta etapa educativa. Així, doncs, en cap lloc del document trobem cap tipus de referència a una educació en la mort o la necessitat de formar els nostres alumnes en pedagogia de la mort.

A continuació, la Ley Orgánica para la Mejora de la Calidad Educativa [LOMCE] és la llei per la qual es regeix el sistema educatiu espanyol actualment. És imprescindible que qualsevol entitat educativa o projecte, proposta educativa, etc. faça al·lusió al currículum, ja que és en aquest document legislatiu on té lloc la regulació dels elements que determinen els processos d'ensenyament i d'aprenentatge per a cadascun dels ensenyaments i etapes educatives.

Sembla una mica contradictori fer referència al currículum per treballar el tema de la mort, ja que en aquest no s'hi fa cap mena de referència, ni com a contingut d'alguna àrea, ni com a element transversal. La pregunta que es planteja, llavors, està centrada en la possibilitat de relacionar el contingut de la mort amb totes les àrees d'estudi de l'Educació Infantil, tenint en compte el currículum. A més a més, una vegada hem analitzat aquest document trobem una gran evolució en la legislació, ja que apareixen per primera vegada uns objectius concrets d'etapa i una organització dels continguts en àrees.

Àrees continguts d'Educació Infantil	Continguts de l'àrea
El coneixement de si mateix i autonomia personal	El cos i la pròpia imatge El joc i el moviment L'activitat i la vida quotidiana L'atenció personal i la salut
El medi físic, natural, social i cultural	Medi físic: elements, relacions i mesura Acostament a la natura La cultura i la vida en societat
Els llenguatges: comunicació i representació	Les llengües i els parlants El llenguatge verbal La llengua com a instrument d'aprenentatge El llenguatge audiovisual i les tecnologies de la informació i la comunicació El llenguatge plàstic El llenguatge musical El llenguatge corporal

Figura 8. Relació de les àrees i els continguts segons la LOMCE. Font: elaboració pròpia

Una vegada hem analitzat tota la legislació que ha estat vigent al llarg dels anys en el sistema educatiu espanyol, es pot concloure que aquesta última actualització ha sigut la més significativa, ja que ha concretat objectius, continguts i criteris d'avaluació per als docents d'aquesta etapa educativa. Així, doncs, una vegada més no trobem cap tipus de referència a l'educació en la mort o la necessitat de la mateixa com a formació integral de l'alumnat. També hem de ressaltar que hi ha competències comunes entre la llengua valenciana i la llengua castellana, que són les següents:

**Competències comunes a adquirir pels alumnes en
llengua valenciana i en llengua castellana**

El descobriment de la presència de dos llengües oficials usades en l'entorn social i en l'escola, així com d'altres usades per persones de tot el món.

El reconeixement de la convivència i la necessitat de conèixer els dos idiomes oficials i utilitzar-los progressivament.

L'actitud positiva cap a les diferents llengües i cultures que conviuen en la nostra societat, i el respecte pels usos lingüístics particulars de cada persona.

L'interés per l'ús del valencià en qualsevol situació, especialment quan no és la llengua habitual.

Figura 9. Competències comunes a adquirir pels alumnes en llengua valenciana i en llengua castellana. Font: elaboració pròpia

En aquesta taula observem que es promou l'ús de la nostra llengua i el respecte cap als parlants de la mateixa. Aquesta característica abraça tot el territori de la Comunitat Valenciana, en què hi ha dues llengües que conviuen en un mateix lloc. Per la qual cosa, hem d'ensenyar i transmetre als nostres alumnes que han de fer ús del valencià com a llengua pròpia del nostre territori.

A més a més, cal afegir que durant tot el recorregut de la legislació no hem trobat cap tipus de referència respecte a la necessitat d'implantar l'educació en la mort a les aules. D'altra banda, hem de transmetre a tot l'àmbit docent que la societat ha viscut la mort de molt a prop durant aquests darrers mesos, a causa del Covid-19, ja que han mort una gran quantitat de persones a causa d'aquesta pandèmia.

Immersos en aquest context, hem de ser conscients que alguns d'aquests morts poden ser o han sigut avis, pares, mares, oncles i amics dels nostres alumnes; per això la necessitat d'educar en la mort a les aules ha d'implantar-se per poder pal·liar totes les conseqüències que ens ha portat aquesta crisi social. Així, doncs, abans ja es detectaven casos en què els familiars o els amics dels nostres alumnes faltaven, però actualment hem de prendre consciència d'aquesta necessitat social que cada vegada és més present.

A mode de conclusió d'aquest apartat, cal afegir que la literatura té un valor formatiu, i és un dels millors recursos per treballar la mort a les aules. En aquest sentit, en aquest TFG s'ha considerat necessari elaborar un manual que ajudarà al docent a tractar i a treballar a l'aula l'educació en la mort al llarg de tot un curs acadèmic.

5. MANUAL PER AL DOCENT: Si aprenem a acceptar la mort, aprenem a viure

SI APRENEM A ACCEPTAR LA MORT, APRENEM A VIURE

Figura 10. Portada del manual per al docent. Font: elaboració pròpia

5.1 Justificació

Aquest manual s'ha elaborat després d'una investigació detallada de la legislació vigent, on no hem trobat cap tipus de referència a l'educació en la mort. Per això, segons la necessitat de la societat actual, cal esmentar que una educació en la mort és necessària, ja que a partir d'aquest any formarà part de la nostra vida d'una forma més visible i constant, amb les conseqüències de la pandèmia que estem travessant. També cal afegir que la forma més adequada per treballar la mort amb els nostres alumnes és el conte, ja que amb aquest tipus de textos poden sentir-se identificats i més pròxims als personatges de les històries, per mitjà de la imaginació que produeixen els contes.

El curs que hem elegit és 3r d'Educació Infantil, ja que és el curs més elevat d'Educació Primària en què s'han dut a terme les pràctiques durant el grau de Magisteri. Així, doncs, aquest manual estarà enfocat a xiquets i xiquetes de 5 i 6 anys, una edat que ja es considera adequada per entendre el concepte de mort, ja que la majoria de l'alumnat ha viscut en algun capítol de la seua vida la mort d'un familiar, un amic o una mascota.

Finalment, hem de tindre en compte que ens trobarem molts casos en què la família ha mantingut al marge els més menuts de casa en aquests capítols de la vida i, per primera vegada, podran parlar del tema de forma oberta i sincera; per això, en tot moment hem de respectar els torns de paraula i les experiències vivencials que ens conten, ja que aquest fet també ajudarà a normalitzar el concepte de mort dins de l'aula.

5.2 Objectius

A continuació, es desenvolupen els diversos objectius que es pretenen aconseguir en aquest manual, partint sempre de l'objectiu general d'aportar un manual per al docent d'Educació Infantil que permeti aportar i implementar activitats diverses per a entendre millor el tema de la mort. En aquest sentit, aquest manual partirà d'unes activitats basades en contes, que són obres breus a partir de les quals els alumnes es veuran identificats en els personatges d'aquestes històries.

Derivat d'aquest objectiu principal, d'aportar un ventall d'activitats al voltant de la mort, cal destacar una sèrie d'objectius específics, que estan contemplats d'acord amb el que recomana el Marc Comú Europeu de Referència (MCER) en què es potencien les habilitats lingüístiques, sobretot de comprensió i d'expressió, per mitjà de l'ús real de la llengua a l'aula. Aquests objectius específics són:

- ✓ Millorar la comprensió lectora per mitjà de la lectura de contes.
- ✓ Promoure la parla en públic mitjançant exposicions i representacions dramatitzades a l'aula.
- ✓ Desenvolupar l'expressió artística per mitjà de manualitats i pintures.
- ✓ Desenvolupar el treball en equip realitzant activitats on els alumnes han de treballar de forma cooperativa i ordenada.
- ✓ Promoure el treball autònom deixant que els alumnes busquen la informació necessària per dur a terme les activitats.

5.3 Metodologia

Al llarg d'aquest manual, transmetrem als nostres alumnes el concepte de la mort a través d'una pel·lícula de Walt Disney, anomenada *Bambi*. En aquesta pel·lícula un cérvol perd la seua mare. Tot seguit, podrem veure com ell intenta ajudar-se dels seus amics i de son pare per superar la mort de sa mare. Hem elegit aquest recurs per apropar a l'alumne al concepte de mort, ja que per a ells els dibuixos animats són més familiars i propers, cosa que produirà una millor comprensió i adquisició del concepte de mort. Una vegada la visualitzem, el docent haurà de guiar la conversació cap a la mort que hi ha en la realitat i que, segurament, els xiquets han viscut a casa. Així mateix, durant l'aplicació d'aquest manual a l'aula, l'alumnat demostrarà els continguts tractats per mitjà de lectures grupals, debats, manualitats, pintures i murals relacionades amb el contingut i els elements bàsics de l'àmbit literari que inclou el conte, és a dir, els textos narratius.

A més a més, cal remarcar el fet que l'enfocament del manual és descriptiu, ja que es plantegen una sèrie d'activitats que es desenvoluparan al llarg de tot un curs acadèmic. Aquest enfocament, doncs, que parteix d'una metodologia qualitativa i, alhora, descriptiva, està estructurat per trimestres. En cadascuna de les activitats s'empra el conte com a recurs central de la programació didàctica, amb l'objectiu de millorar la comprensió escrita, la parla en públic, el treball autònom, així com la participació i la cooperació en el treball en equip. Els contes seleccionats es vinculen a l'àmbit de la pedagogia de la mort, i els anirem tractant de més genèrics a més concrets.

Durant el primer trimestre es treballaran contes al voltant de la mort de forma més relaxada; durant el segon trimestre, es remarcarà que la mort ja ocorre en situacions concretes properes a la vida personal de l'alumne; i en l'últim trimestre es treballarà un conte més extens, que inclou una història molt propera a ells, i que a més els fa reflexionar sobre què ocorre quan a una persona se li acaba la vida.

Per tal de desenvolupar les activitats a l'aula ens basarem en l'estratègia lúdica, ja que com trobarem a continuació la guia abraça un gran ventall d'activitats molt dinàmiques i enriquidores. L'estratègia lúdica és una metodologia d'ensenyament-aprenentatge de caràcter participatiu dins del context educatiu, impulsada per l'ús creatiu i pedagògicament consistent en tècniques, exercicis i jocs didàctics creats específicament per a generar aprenentatges significatius, tant en termes de coneixements, d'habilitats o competències socials, com ara la incorporació de valors. Es fa necessari implementar en els projectes d'aula estratègies lúdiques per a treballar el tema de la mort dins de l'aula per tal d'ajudar al xiquet en el maneig de les seues emocions i de les idees que es generen arran d'aquest tema. Aquestes activitats, que generen plaer i satisfacció al xiquet en el moment de realitzar-les, podrien ser a partir del joc, d'històries i contes (literatura), a partir de les cançons infantils (música) i de pel·lícules infantils. Jugar és per al xiquet com viure, és la manera en què comença a conèixer el món, a descobrir. És la manera en la qual s'atreveix a provar altres històries, a sentir altres emocions en un món en el qual tot és possible. Els jocs permeten orientar l'interés de l'estudiant cap a les àrees que s'involucren en l'activitat lúdica i, com a estratègia d'aprenentatge, ajuda a resoldre conflictes interns i a enfrontar les situacions posteriors amb decisió i saviesa. La realitat és que la literatura entra en el món dels xiquets des del principi de les seues vides, d'una banda a través de les cançons de bressol, dels contes i, d'altra banda, durant l'escolarització, quan s'estableixen els primers contactes amb els llibres dirigits a ells.

A més, cal esmentar en aquest punt que als xiquets els encanta l'art. Gaudeixen dibuixant, com si aquesta activitat els permetera expressar els seus sentiments sense por a les crítiques o sense necessitat d'interactuar amb els altres. Els mestres han d'animar als xiquets a dibuixar com se senten, els moments que van passar amb la persona morta, els rituals i els esdeveniments que van seguir a la defunció o qualsevol cosa que desitgen expressar sobre el ser estimat o sobre la mort mateixa. Quan ningú els diu què és el que ha de dibuixar o com han de fer-ho, el dibuix té qualitat catàrtica. Els xiquets han de poder triar si desitgen compartir els seus dibuixos i parlar-hi amb altres persones o si prefereixen no mostrar-los. El tema dels dibuixos pot ser molt variat, segons se senta el xiquet.

L'important del dibuix és proporcionar al xiquet un mitjà perquè pugui expressar els seus sentiments en un moment de gran confusió interior.

Durant tot el manual, a més de fomentar la lectura i el treball en equip, un dels reptes principals que es plantegen és contribuir a perdre la por a parlar en públic sobre la mort, ja que considerem de gran necessitat acostumar l'alumnat a parlar del tema de forma oberta i tranquil·la, sense prejudicis ni pors.

5.4 Desenvolupament de les activitats

5.4.1r Primer trimestre

En aquesta taula desenvoluparem la legislació necessària per dur a terme les activitats plantejades. Així mateix, partirem dels criteris d'avaluació del currículum. Hem ressaltat les característiques i les aportacions realitzades als indicadors en lletra negreta, per a una millor visualització. Consulteu l'Annex 6, per major informació respecte a la temporalització, als blocs utilitzats del currículum i com tractar necessitats específiques d'aprenentatge en l'alumnat.

ELS APRENENTATGES			COMPETÈNCIA			AVALUACIÓ		
CRITERIS D'AVAUACIÓ	CRITERIS D'AVAUACIÓ ESPECÍFICS	INDICADORS	PERCENTATGE	COMPETÈNCIA	INSTRUMENTS D'AVAUACIÓ	AGENT AVALUADOR	MOMENT	INSTRUMENTS QUALIFICACIÓ
1. Expressar-se i comunicar-se utilitzant mitjans, materials i tècniques propis dels diferents llenguatges artístics i audiovisuals, mostrant interès per explorar les seues possibilitats, per disfrutar amb les seues produccions	1.1 Expressar-se i comunicar-se tractant el concepte de la mort utilitzant mitjans, materials i tècniques propis dels diferents llenguatges artístics i audiovisuals, mostrant interès per explorar les seues possibilitats, per disfrutar amb les seues produccions	1.1.1 Expressar-se i comunicar-se tractant el concepte de la mort utilitzant mitjans, materials i tècniques propis dels diferents llenguatges artístics i audiovisuals.	5%	Competència comunicació lingüística Competència aprendre a aprendre Competència per a l'autonomia i iniciativa personal	Debats després dels contes Explicació de situacions personals	Docent	Final del trimestre	Rúbrica
		1.1.2 Mostrar interès per explorar les seues possibilitats, per disfrutar amb les seues produccions	5%	Competència comunicació lingüística Competència aprendre a aprendre Competència per a l'autonomia i iniciativa personal	Debats després dels contes Explicació de situacions personals	Docent	Final del trimestre	Rúbrica
2. Utilitzar les llengües cooficials com a instrument de comunicació, d'expressió, de representació, d'estructuració del	2.1 Utilitzar les llengües cooficials com a instrument de comunicació, d'expressió, de representació, d'estructuració del	2.1.1 Utilitzar les llengües cooficials com a instrument de comunicació, d'expressió, de representació,	10%	Competència comunicació lingüística Competència aprendre a aprendre	Debats després dels contes Explicació de situacions personals	Docent	Final del trimestre	Rúbrica

pensament, de gaudi, d'aprenentatge i de regulació de la conducta	pensament relacionat amb la mort	d'estructuració del pensament relacionat amb la mort.		Competència per a l'autonomia i iniciativa personal				
		2.1.2 Regular la conducta, valorant i respectant la diversitat lingüística de la nostra societat.	10%	Competència comunicació lingüística Competència aprendre a aprendre Competència per a l'autonomia i iniciativa personal	Debats després dels contes Explicació de situacions personals	Docent	Final del trimestre	Rúbrica
3. Utilitzar la llengua oral de la manera més convenient per a una comunicació positiva amb els seus iguals i amb els adults, segons les intencions comunicatives, i comprendre missatges orals diversos, mostrant una actitud d'escolta atenta i respectuosa.	3.1 Utilitzar la llengua oral de la manera més convenient per a una comunicació positiva amb els seus iguals i amb els adults, segons les intencions comunicatives, i comprendre missatges orals relacionats amb el concepte de mort, mostrant una actitud d'escolta atenta i respectuosa.	3.1.1 Utilitzar la llengua oral de la manera més convenient per a una comunicació positiva amb els seus iguals i amb els adults	5%	Competència comunicació lingüística Competència aprendre a aprendre Competència per a l'autonomia i iniciativa personal	Debats després dels contes Explicació de situacions personals	Docent	Final del trimestre	Rúbrica
		3.1.2 Comprendre missatges orals relacionats amb el concepte de mort, mostrant una actitud d'escolta atenta i respectuosa.	5%	Competència comunicació lingüística Competència aprendre a aprendre Competència per a l'autonomia i iniciativa personal	Debats després dels contes Explicació de situacions personals	Docent	Final del trimestre	Rúbrica
4. Mostrar interès pels textos literaris i pels escrits presents a l'aula i en l'entorn pròxim iniciant-se'n en l'ús, en la comprensió de les finalitats i en el coneixement d'algunes característiques del codi escrit	4.1 Mostrar interès pels textos literaris i pels escrits relacionats amb el tema de la mort presents a l'aula i en l'entorn pròxim iniciant-se'n en l'ús, en la comprensió de les finalitats i en el coneixement d'algunes característiques del codi escrit	4.1.1 Mostrar interès pels textos literaris i pels escrits relacionats amb el tema de la mort	5%	Competència comunicació lingüística Competència aprendre a aprendre Competència per a l'autonomia i iniciativa personal	Lectura dels contes	Docent	Final de Trimestre	Rúbrica
		4.1.2 Iniciar-se en l'ús, en la comprensió de les finalitats i en el coneixement	10%	Competència comunicació lingüística	Lectura dels contes	Docent	Final del trimestre	Rúbrica

		d'algunes característiques del codi escrit		Competència aprendre a aprendre Competència per a l'autonomia i iniciativa personal				
		4.1.3 Interessar-se i participar en les situacions de lectura i escriptura a l'aula.	5%	Competència comunicació lingüística Competència aprendre a aprendre Competència per a l'autonomia i iniciativa personal	Lectura dels contes	Docent	Final del trimestre	Rúbrica
5. Escoltar, comprendre, recitar i representar diferents textos tradicionals i contemporanis com a font de gaudi i d'aprenentatge, valorant el llibre i altres suports textuals i la biblioteca com a fonts d'informació, entreteniment i fruïció.	5.1 Escoltar, comprendre, recitar i representar diferents textos tradicionals i contemporanis relacionats amb el tema de la mort com a font de gaudi i d'aprenentatge	5.1.1 Escoltar, comprendre, recitar i representar diferents textos tradicionals i contemporanis relacionats amb el tema de la mort	5%	Competència comunicació lingüística Competència aprendre a aprendre Competència per a l'autonomia i iniciativa personal	Lectura dels contes	Docent	Final del trimestre	Rúbrica
		5.1.2 Valorar el llibre i altres suports textuals i la biblioteca com a fonts d'informació, entreteniment i fruïció	5%	Competència comunicació lingüística Competència aprendre a aprendre Competència per a l'autonomia i iniciativa personal	Lectura dels contes	Docent	Final del trimestre	Rúbrica
8. L'aprenentatge del llenguatge oral i escrit es realitza a través de l'intercanvi verbal que els xiquets i les xiquetes realitzen entre ells i amb altres membres de la societat; per mitjà d'estos intercanvis controlen i regulen els intercanvis	8.1 L'aprenentatge del llenguatge oral i escrit relacionat amb el concepte de la mort es realitza a través de l'intercanvi verbal que els xiquets i les xiquetes realitzen entre ells i amb altres membres de la societat; per mitjà d'estos intercanvis controlen i	8.1.1 Aprendre el llenguatge oral i escrit relacionat amb el concepte de la mort es realitza a través de l'intercanvi verbal que els xiquets i les xiquetes realitzen entre ells i amb altres membres de la societat.	5%	Competència comunicació lingüística Competència aprendre a aprendre Competència per a l'autonomia i iniciativa personal	Lectura dels contes Debats després dels contes	Docent	Final del trimestre	Rúbrica

socials en contextos comunicatius diversos.	regulen els intercanvis socials en contextos comunicatius diversos.	8.1.2 Controlar i regular els intercanvis socials en contextos comunicatius diversos.	5%	Competència comunicació lingüística Competència aprendre a aprendre Competència per a l'autonomia i iniciativa personal	Debats després dels contes	Docent	Final del trimestre	Rúbrica
9. Manifestar les experiències que va vivint a través del llenguatge plàstic, utilitzar el material plàstic amb precisió, cuidar-lo i netejar-lo, i respectar i disfrutar de les produccions pròpies i dels altres.	9.1 Manifestar les experiències que va vivint relacionades amb el concepte de la mort a través del llenguatge plàstic, utilitzar el material plàstic amb precisió, cuidar-lo i netejar-lo, i respectar i disfrutar de les produccions pròpies i dels altres.	9.1.1 Manifestar les experiències que va vivint relacionades amb el concepte de la mort a través del llenguatge plàstic	10%	Competència cultural i artística Competència aprendre a aprendre Competència per a l'autonomia i iniciativa personal	Manualitats Activitats artístiques	Docent	Final del trimestre	Rúbrica
		9.1.2 Respectar i disfrutar de les produccions pròpies i dels altres.	10%	Competència cultural i artística Competència aprendre a aprendre Competència per a l'autonomia i iniciativa personal Competència social i ciutadana	Manualitats Activitats artístiques	Docent	Final del trimestre	Rúbrica

Figura 11. Legislació del primer trimestre. Font: elaboració pròpia

5.4.2 Relació dels indicadors amb els continguts del Currículum

En aquesta taula desenvoluparem la relació que hi ha entre els continguts del Currículum i els indicadors d'avaluació que han sigut creats a partir dels Criteris d'Avaluació que aporta el Currículum. En lletra negreta hem ressaltat les aportacions i adaptacions per una visualització més ràpida.

CONTINGUTS	INDICADORS
El descobriment de la llengua oral i escrita com a medi per a informar-se, per aprendre i per a pensar. El coneixement i us dels procediments implicats en el llenguatge verbal necessari per apropiat-se del coneixement del món que ens rodeja.	1.1.1 Expressar-se i comunicar-se tractant el concepte de la mort utilitzant mitjans, materials i tècniques propis dels diferents llenguatges artístics i audiovisuals.
	1.1.2 Mostrar interès per explorar les seues possibilitats, per disfrutar amb les seues produccions i per compartir amb els altres les experiències estètiques i comunicatives.
L'ús de les competències disponibles i dels coneixements i les regularitats de la primera llengua, com a base per a l'adquisició i construcció de la segona. L'acceptació de l'estàndard oral valencià i de les formes correctes genuïnes més pròximes a l'entorn escolar	2.1.1 Utilitzar les llengües cooficials com a instrument de comunicació, d'expressió, de representació, d'estructuració del pensament relacionat amb la mort.
	2.1.2 Regular la conducta, valorant i respectant la diversitat lingüística de la nostra societat.
L'ús de estratègies de comprensió i d'utilització de recursos i fons de informació escrita i de les tecnologies de la informació y la comunicació com medis de informació i d'aprenentatge.	3.1.1 Utilitzar la llengua oral de la manera més convenient per a una comunicació positiva amb els seus iguals i amb els adults, segons les intencions comunicatives.
	3.1.2 Comprendre missatges orals relacionats amb el concepte de mort
La interpretació i l'ús del escrit combinat com altres formes de representació amb diferents finalitats: fer un registre de dades, elaborar un dossier explicatiu d'una investigació o un projecte.	4.1.1 Mostrar interès pels textos literaris i pels escrits relacionats amb el tema de la mort presents a l'aula i en l'entorn pròxim.
	4.1.2 Iniciar-se en l'ús, en la comprensió de les finalitats i en el coneixement d'algunes característiques del codi escrit
	4.1.3 Interessar-se i participar en les situacions de lectura i escriptura que es produïxen a l'aula.
L'ús d'estratègies de comprensió i d'utilització de recursos i font d'informació escrita i de les tecnologies de la informació i de la comunicació com a mitjans d'informació i d'aprenentatge. La utilització de la biblioteca amb respecte i atenció i la seua valoració com a recurs informatiu, d'entreteniment i gaudi.	5.1.1 Escoltar, comprendre, recitar i representar diferents textos tradicionals i contemporanis relacionats amb el tema de la mort com a font de gaudi i d'aprenentatge.
	5.1.2 Valorar el llibre i altres suports textuals i la biblioteca com a fonts d'informació, entreteniment i fruïció
La interpretació i l'escriptura de textos informatius senzills per mitjà d'un registre pròxim a la parla de l'entorn, com a producte d'una busca prèvia sobre experiències pròximes al alumne i de l'elaboració col·lectiva del pretext.	8.1.1 Aprendre el llenguatge oral i escrit relacionat amb el concepte de la mort que es realitza a través de l'intercanvi verbal entre els alumnes i altres membres de la societat.
	8.1.2 Controlar i regular els intercanvis socials en contextos comunicatius diversos.
L'expressió artística es un dels mitjans de comunicació de què disposa la xiqueta i el xiquet per a expressar les seues vivències i fantasies. Al mateix temps, la creativitat i la invenció són capacitats que cal desvelar-les i desenvolupar-les en la mesura que ho permeta cada nivell.	9.1.1 Manifestar les experiències viscudes relacionades amb el concepte de la mort a través del llenguatge plàstic, utilitzar el material plàstic amb precisió, cuidar-lo i netejar-lo.
	9.1.2 Respectar i disfrutar de les produccions pròpies i dels altres.

Figura 12. Relació dels indicadors d'avaluació amb els continguts del Currículum. Font: elaboració pròpia

5.4.3 1r trimestre. Desenvolupament de les activitats

5.4.3.1 Introducció

A llarg d'aquest primer trimestre desenvoluparem sis sessions, més concretament dos sessions per cadascun dels mesos d'aquesta primera part del curs. Així, doncs, la major part de les activitats estan vinculades a promoure la comprensió del concepte de la mort que es transmet per mitjà de la lectura de contes (vegeu Annex 6.) A més a més, establirem un racó de l'aula com el tema relacionat amb el projecte de la mort, anomenat: Si aprenem a acceptar la mort, aprenem a viure. En aquest racó penjarem tots els murals i tots els treballs realitzats pels nostres alumnes.

1r Trimestre	Octubre	Novembre	Desembre
6 sessions	Sessió 1 Sessió 2	Sessió 3 Sessió 4	Sessió 5 Sessió. 6

Figura 13. Programació mensual de les sessions del primer trimestre. Font: elaboració pròpia

5.4.3.2 Sessió 1. Introducció i presentació de la unitat didàctica

Per a desenvolupar aquesta sessió, començarem amb la visualització d'un fragment de la pel·lícula *Bambi* de Walt Disney (1942). En aquest fragment els alumnes observaran com la mare d'aquest cérvol mor a causa d'un incendi i com intentarà superar aquesta situació amb l'ajuda dels seus amics i del seu pare.

Figura 14. Caràtula de la pel·lícula *Bambi* (1942)

Una vegada, els alumnes hagen visualitzat aquest fragment de la pel·lícula, realitzarem un debat sobre els esdeveniments que ocorren en la pel·lícula per mitjà d'un guió de preguntes elaborat pel docent. Per a més informació sobre la temporalització o l'atenció a les necessitats específiques dels nostres alumnes, vegeu l'Annex 6.

Seguidament, adjuntarem un exemple d'aquest guió:

Guió per al debat sobre la visualització del fragment de la pel·lícula
Què ocorre en la pel·lícula?
Com se sent Bambi?
Què fan els seus amics i son pare?
Alguna vegada heu estat en el lloc de Bambi?
Què va passar?
Com et vas sentir?

Figura 15. Guió per al debat sobre la visualització del fragment de la pel·lícula. Font: elaboració pròpia.

5.4.3.3 Sessió 2. Conte: *El Cor i la Botella* d'Oliver Jeffers

En aquesta sessió el docent presentarà el conte als alumnes per mitjà de preguntes que facen referència al títol i a la portada del conte, per veure si saben de què pot tractar el llibre. Seguidament, el docent llegirà el conte als alumnes (Vegeu Annex 6).

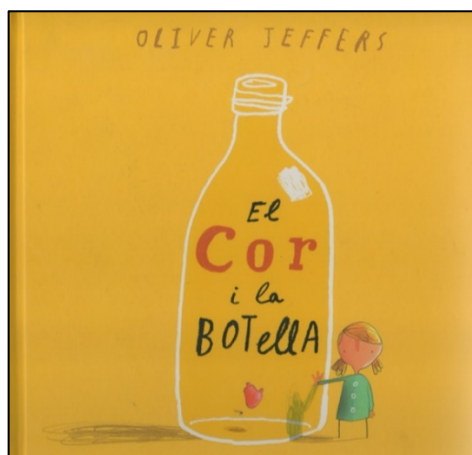

Figura 16. Portada del conte *El cor i la Botella* (2014)

Aquest conte tracta sobre una xiqueta que, en morir el seu avi, decideix posar el seu cor dins d'una botella per tal que ningú més li faci mal. Així, doncs, un dia decideix que ja hi ha passat suficient temps i que és moment de tornar-lo al seu lloc, però s'adona que no pot traure'l. Aleshores, demana ajuda a una xiqueta. Una vegada aconseguix traure el cor de la botella, la xiqueta ja s'ha fet major i ocupa la butaca del seu avi, mentre realitza les seues lectures de llibres.

Per acabar la sessió, realitzarem un debat que constarà de preguntes com ara: Alguna vegada has tingut aquest sentiment? Consideres que la xiqueta va fer malament de posar el seu cor dins d'una botella? Què hauries fet tu en el seu lloc?.

Aquestes preguntes tenen l'objectiu de crear un debat entre els alumnes de l'aula i, a més, que desenvolupen apropament i empatia cap a la situació de la xiqueta, ja que la major part d'ells, de segur que en algun moment de la vida han decidit no compartir els seus sentiments dolents.

5.4.3.4 Sessió 3. Conte: *El cor i la Botella* d'Oliver Jeffers

En aquesta sessió el docent tornarà a llegir als alumnes el conte *El cor i la Botella*, d'Oliver Jeffers, amb la finalitat de recordar el contingut de l'argument del conte. Seguidament, el docent repartirà una fitxa on apareix una botella i un cor dibuixat.

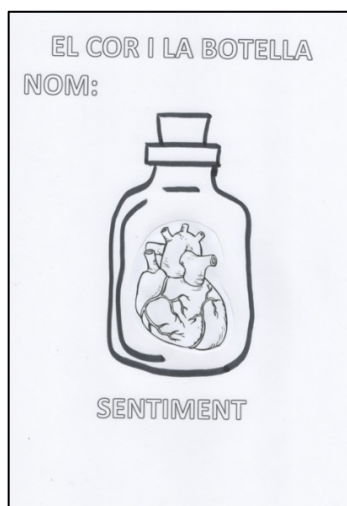

Figura 17. Fitxa per treballar el conte *El cor i la botella*. Font: elaboració pròpia

Els alumnes hauran de pintar amb pintura de dits el cor, i en la part superior hauran de posar un sentiment pel qual, de vegades, posen el seu cor en una botella. Per a més informació vegeu l'Annex 6. A mode d'ajuda per als alumnes amb necessitats específiques d'aprenentatge el docent passarà per les taules per tal d'ajudar a qui ho necessite.

5.4.3.5 Sessió 4. Conte: *El Buit* de Anna Llenas

En aquesta sessió el docent presentarà el conte per mitjà de preguntes que tenen com a finalitat cridar l'atenció dels alumnes. Per exemple: per què té un forat a la panxa? Què li haurà passat?... Seguidament, el docent explicarà el conte als alumnes. Per a més formació, vegeu l'Annex 6.

Figura 18. Portada del conte El Buit (2017)

Aquest conte tracta sobre una xiqueta a qui se li ha quedat un forat a la panxa, i intenta omplir-lo amb moltíssimes coses, com ara taps o pastissos, però descobreix que el que tanca el forat són els amics, escoltar música i passar-ho bé. Aquest conte ens fa reflexionar sobre com pal·liar les emocions i sentiments negatius, que ens fan una sensació estranya a la panxa per sentir-nos millor amb nosaltres mateixos.

Finalment, el docent i els alumnes realitzaran un debat sobre el contingut del conte, i els farà participar per mitjà de preguntes, com ara: Què creus que hauria de fer? Alguna vegada t'has sentit com aquesta xiqueta? Què li ha tancat el buit? amb la finalitat que desenvolupen empatia cap al contingut del conte i se senquen identificats per desenvolupar la següent sessió.

5.4.3.6 Sessió 5. Manualitat. *El Buit de Anna Llenas*

En aquesta sessió visualitzarem un vídeo sobre el conte *El Buit* d'Anna Llenas per recordar l'argument del conte. Seguidamen, el docent explicarà als alumnes que han de pintar la protagonista del conte i que el buit que té a la panxa l'ompliran amb alguna cosa que els agrada o els faça sentir bé.

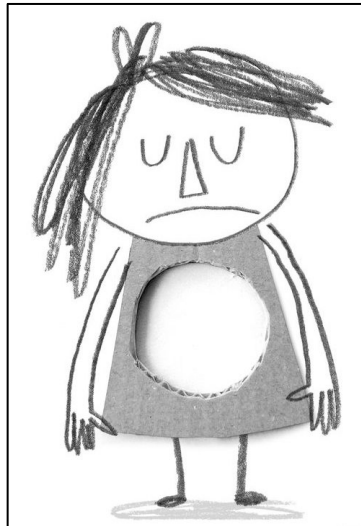

Figura 19. Protagonista del conte *El Buit* (2017)

Per a més informació sobre la temporalització, vegeu l'Annex 6. El docent anirà passant per les taules i oferirà la seua ajuda als alumnes que ho necessiten. Conserveu aquesta activitat a l'aula perquè la necessitem per dur a terme la següent sessió.

5.4.3.7 Sessió 6. *Realitzem un mural. El Buit, d'Anna Llenas*

En aquesta sessió, els alumnes necessitaran la fitxa que van elaborar en la sessió 5. Així, doncs, els alumnes hauran de retallar la protagonista del conte i hauran de pegar una fotografia seua damunt (el docent ha d'arreglar o disposar de les fotografies abans de l'activitat).

Figura 20. Exemple per a elaborar el mural. Font: *El Buit* (2017)

A més a més, hem de transmetre que els alumnes han de mantindre una actitud de respecte pels treballs i comentaris dels seus companys, ja que cadascú és lliure d'omplir el seu buit amb el que desitge. També hauran d'escriure el seu nom amb un retolador a la falda de la xiqueta.

Finalment, el docent realitzarà un forat al centre del buit per poder passar un fil i realitzar un mural conjunt amb tots els treballs dels alumnes, acabats tal com apareix en un fragment del conte. A mode de conclusió, el docent i els alumnes penjaran el mural en el racó destinat per a totes les activitats, anomenat: Si aprenem a acceptar la mort, aprenem a viure.

5.4.3.6 Conclusió

Durant aquest primer trimestre hem treballat dues lectures relacionades amb el concepte de mort i de pèrdua, que han ajudat als nostres alumnes a familiaritzar-se amb aquest concepte. A més a més, hem realitzat diferents manualitats i activitats per fonamentar i adquirir una major claritat dels conceptes que es treballen en aquest llibre, ja que hem tractat com gestionar els nostres sentiments quan apareixen situacions difícils.

5.4.4 Rúbrica per a l'avaluació de les activitats

Durant aquesta programació didàctica avaluarem els nostres alumnes per mitjà dels mateixos indicadors d'avaluació, i els situarem en diferents tipus d'activitats on es desenvolupen les mateixes competències durant tot el curs. Aquesta avaluació contínua és a causa que es pretén avaluar la progressió i l'evolució del seu creixement respecte a les diferents competències. Aquesta rúbrica ha sigut elaborada a partir de la taula de legislació del primer trimestre, on hem partit dels criteris d'avaluació del Currículum d'Educació Infantil. Així, doncs, s'han ressaltat amb lletra negra les adaptacions realitzades a aquests indicadors. A més, aquesta rúbrica serà desenvolupada a partir d'una escala de valoració on s'avaluarà el treball realitzat.

INDICADORS	GRAU DE CONSECUCIÓ MÀXIM	GRAU DE CONSECUCIÓ ALT	GRAU DE CONSECUCIÓ SUFICIENT	GRAU DE CONSECUCIÓ INSUFICIENT	PERCENTATGE	NOTA
1.1.1 Expressar-se i comunicar-se tractant el concepte de la mort utilitzant mitjans, materials i tècniques propis dels diferents llenguatges artístics i audiovisuals.					5%	
1.1.2 Mostrar interès per explorar les seues possibilitats, per disfrutar amb les seues produccions i per compartir amb els altres les experiències estètiques i comunicatives.					5%	
2.1.1 Utilitzar les llengües cooficials com a instrument de comunicació, d'expressió, de representació, d'estructuració del pensament relacionat amb la mort.					10%	
2.1.2 Regular la conducta, valorant i respectant la diversitat lingüística de la nostra societat					10%	
3.1.1 Utilitzar la llengua oral de la manera més convenient per a una comunicació positiva amb els seus iguals i amb els adults, segons les intencions comunicatives.					5%	
3.1.2 Comprendre missatges orals relacionats amb el concepte de mort					5%	
4.1.1 Mostrar interès pels textos literaris i pels escrits relacionats amb el tema de la mort presents a l'aula i en l'entorn pròxim.					5%	
4.1.2 Iniciar-se en l'ús, en la comprensió de les finalitats i en el coneixement d'algunes característiques del codi escrit					10%	
4.1.3 Interessar-se i participar en les situacions de lectura i escriptura que es produïxen a l'aula.					5%	
5.1.1 Escoltar, comprendre, recitar i representar diferents textos tradicionals i contemporanis relacionats amb el tema de la mort com a font de gaudi i d'aprenentatge.					5%	
5.1.2 Valorar el llibre i altres suports textuais i la biblioteca com a fonts d'informació, entreteniment i fruïció					5%	

8.1.1 Aprendre el llenguatge oral i escrit relacionat amb el concepte de la mort que es realitza a través de l'intercanvi verbal					5%	
8.1.2 Controlar i regular els intercanvis socials en contextos comunicatius diversos.					5%	
9.1.1 Manifestar les experiències que va vivint relacionades amb el concepte de la mort a través del llenguatge plàstic, utilitzar el material plàstic amb precisió, cuidar-lo i netejar-lo.					10%	
9.1.2 Respectar i disfrutar de les produccions pròpies i dels altres.					10%	
NOTA FINAL						

Figura 21. Rúbrica per a l'avaluació de les activitats. Font: elaboració pròpia.

5.4.5 2n Trimestre

La següent taula està elaborada a partir dels criteris d'avaluació del Currículum d'Educació Infantil. A partir d'aquests criteris hem desenvolupat una sèrie d'indicadors per poder avaluar les activitats que es desenvolupen durant el segon trimestre. Per a més informació consulteu l'Annex 7.

ELS APRENENTATGES			COMPETÈNCIA			AVALUACIÓ		
CRITERIS D'AVALUACIÓ	CRITERIS D'AVALUACIÓ ESPECÍFICS	INDICADORS	PERCENTATGE	COMPETÈNCIA	INSTRUMENTS D'AVALUACIÓ	AGENT AVALUADOR	MOMENT	INSTRUMENTS DE QUALIFICACIÓ
1. Expressar-se i comunicar-se utilitzant mitjans, materials i tècniques propis dels diferents llenguatges artístics i audiovisuals	1.1 Expressar-se i comunicar-se tractant el concepte de la mort utilitzant mitjans, materials i tècniques propis dels diferents llenguatges artístics i audiovisuals	1.1.1 Expressar-se i comunicar-se tractant el concepte de la mort utilitzant mitjans, materials i tècniques propis dels diferents llenguatges artístics i audiovisuals.	5%	Competència comunicació lingüística Competència aprendre a aprendre Competència per a l'autonomia i iniciativa personal	Debats després dels contes Explicació de situacions personals	Docent	Final del trimestre	Rúbrica
		1.1.2 Mostrar interès per explorar les seues possibilitats, per disfrutar amb les seues produccions i per compartir amb els altres les experiències estètiques i comunicatives.	5%	Competència comunicació lingüística Competència aprendre a aprendre Competència per a l'autonomia i iniciativa personal	Debats després dels contes Explicació de situacions personals	Docent	Final del trimestre	Rúbrica
2. Utilitzar les llengües cooficials com a instrument de comunicació, d'expressió, de representació, d'estructuració del pensament, de gaudi, d'aprenentatge i de	2.1 Utilitzar les llengües cooficials com a instrument de comunicació, d'expressió, de representació, d'estructuració del pensament relacionat amb la mort i de regulació de la conducta, valorant i	2.1.1 Utilitzar les llengües cooficials com a instrument de comunicació, d'expressió, de representació, d'estructuració del pensament relacionat amb la mort.	10%	Competència comunicació lingüística Competència aprendre a aprendre	Debats després dels contes Explicació de situacions personals	Docent	Final del trimestre	Rúbrica

regulació de la conducta, valorant i respectant la diversitat lingüística de la nostra societat.	respectant la diversitat lingüística de la nostra societat.			Competència per a l'autonomia i iniciativa personal				
		2.1.2 Regular la conducta, valorant i respectant la diversitat lingüística de la nostra societat.	10%	Competència comunicació lingüística Competència aprendre a aprendre Competència per a l'autonomia i iniciativa personal	Debats després dels contes Explicació de situacions personals	Docent	Final del trimestre	Rúbrica
3. Utilitzar la llengua oral de la manera més convenient per a una comunicació positiva amb els seus iguals i amb els adults, segons les intencions comunicatives, i comprendre missatges orals diversos, mostrant una actitud d'escolta atenta i respectuosa.	3.1 Utilitzar la llengua oral de la manera més convenient per a una comunicació positiva amb els seus iguals i amb els adults, segons les intencions comunicatives, i comprendre missatges orals relacionats amb el concepte de mort , mostrant una actitud d'escolta atenta i respectuosa.	3.1.1 Utilitzar la llengua oral de la manera més convenient per a una comunicació positiva amb els seus iguals i amb els adults, segons les intencions comunicatives.	5%	Competència comunicació lingüística Competència aprendre a aprendre Competència per a l'autonomia i iniciativa personal	Debats després dels contes Explicació de situacions personals	Docent	Final del trimestre	Rúbrica
		3.1.2 Comprendre missatges orals relacionats amb el concepte de mort , mostrant una actitud d'escolta atenta i respectuosa.	5%	Competència comunicació lingüística Competència aprendre a aprendre Competència per a l'autonomia i iniciativa personal	Debats després dels contes Explicació de situacions personals	Docent	Final del trimestre	Rúbrica
4. Mostrar interès pels textos literaris i pels escrits presents a l'aula i en l'entorn pròxim	4.1 Mostrar interès pels textos literaris i pels escrits relacionats amb el tema de la mort presents a l'aula i en l'entorn pròxim iniciant-se'n en l'ús, en la comprensió de les finalitats i en el coneixement d'algunes	4.1.1 Mostrar interès pels textos literaris i pels escrits relacionats amb el tema de la mort presents a l'aula i en l'entorn pròxim	5%	Competència comunicació lingüística Competència aprendre a aprendre Competència per a l'autonomia i iniciativa personal	Lectura dels contes	Docent	Final de Trimestre	Rúbrica

	característiques del codi escrit, i interessar-se i participar en les situacions de lectura i escriptura que es produïxen a l'aula.	4.1.2 Iniciar-se en l'ús, en la comprensió de les finalitats i en el coneixement d'algunes característiques del codi escrit	10%	Competència comunicació lingüística Competència aprendre a aprendre Competència per a l'autonomia i iniciativa personal	Lectura dels contes	Docent	Final del trimestre	Rúbrica
		4.1.3 Interessar-se i participar en les situacions de lectura i escriptura que es produïxen a l'aula.	5%	Competència comunicació lingüística Competència aprendre a aprendre Competència per a l'autonomia i iniciativa personal	Lectura dels contes	Docent	Final del trimestre	Rúbrica
5. Escoltar, comprendre, recitar i representar diferents textos tradicionals i contemporanis com a font de gaudi i d'aprenentatge, valorant el llibre i altres suports textuais i la biblioteca com a fonts d'informació, entreteniment i fruïció.	5.1 Escoltar, comprendre, recitar i representar diferents textos tradicionals i contemporanis relacionats amb el tema de la mort com a font de gaudi i d'aprenentatge, valorant el llibre i altres suports textuais i la biblioteca com a fonts d'informació, entreteniment i fruïció.	5.1.1 Escoltar, comprendre, recitar i representar diferents textos tradicionals i contemporanis relacionats amb el tema de la mort com a font de gaudi i d'aprenentatge.	5%	Competència comunicació lingüística Competència aprendre a aprendre Competència per a l'autonomia i iniciativa personal	Lectura dels contes	Docent	Final del trimestre	Rúbrica
		5.1.2 Valorar el llibre i altres suports textuais i la biblioteca com a fonts d'informació, entreteniment i fruïció	5%	Competència comunicació lingüística Competència aprendre a aprendre Competència per a l'autonomia i iniciativa personal	Lectura dels contes	Docent	Final del trimestre	Rúbrica

8. L'aprenentatge del llenguatge oral i escrit es realitza a través de l'intercanvi verbal que els xiquets i les xiquetes realitzen entre ells i amb altres membres de la societat	8.1 L'aprenentatge del llenguatge oral i escrit relacionat amb el concepte de la mort es realitza a través de l'intercanvi verbal que els xiquets i les xiquetes realitzen entre ells i amb altres membres de la societat	8.1.1 Aprendre el llenguatge oral i escrit relacionat amb el concepte de la mort es realitza a través de l'intercanvi verbal que els xiquets i les xiquetes realitzen entre ells i amb altres membres de la societat.	5%	Competència comunicació lingüística Competència aprendre a aprendre Competència per a l'autonomia i iniciativa personal	Lectura dels contes Debats després dels contes	Docent	Final del trimestre	Rúbrica
		8.1.2 Controlar i regular els intercanvis socials en contextos comunicatius diversos.	5%	Competència comunicació lingüística Competència aprendre a aprendre Competència per a l'autonomia i iniciativa personal	Debats després dels contes	Docent	Final del trimestre	Rúbrica
9. Manifestar les experiències que va vivint a través del llenguatge plàstic, utilitzar el material plàstic amb precisió	9.1 Manifestar les experiències que va vivint relacionades amb el concepte de la mort a través del llenguatge plàstic, utilitzar el material plàstic amb precisió	9.1.1 Manifestar les experiències que va vivint relacionades amb el concepte de la mort a través del llenguatge plàstic	10%	Competència cultural i artística Competència aprendre a aprendre Competència per a l'autonomia i iniciativa personal	Manualitats Activitats artístiques	Docent	Final del trimestre	Rúbrica
		9.1.2 Respectar i disfrutar de les produccions pròpies i dels altres.	10%	Competència cultural i artística Competència aprendre a aprendre Competència per a l'autonomia i iniciativa personal Competència social i ciutadana	Manualitats Activitats artístiques	Docent	Final del trimestre	Rúbrica

Figura 22. Legislació del segon trimestre. Font: elaboració pròpia

5.4.6 Relació dels indicadors amb els continguts

En aquesta taula desenvoluparem la relació que hi ha entre els indicadors d'avaluació que hem creat a partir dels criteris d'avaluació del Currículum i els continguts que hi apareixen. A més, les modificacions i aportacions estan marcades en negreta per a una millor visualització.

CONTINGUTS	INDICADORS
<p>El descobriment de la llengua oral i escrita com a mitjà per a informar-se, per aprendre i per a pensar.</p> <p>El coneixement i us dels procediments implicats en el llenguatge verbal necessari per apropiarse del coneixement del món que ens rodeja.</p>	<p>1.1.1 Expressar-se i comunicar-se tractant el concepte de la mort utilitzant mitjans, materials i tècniques propis dels diferents llenguatges artístics i audiovisuals.</p> <p>1.1.2 Mostrar interès per explorar les seues possibilitats, per disfrutar amb les seues produccions i per compartir amb els altres les experiències estètiques i comunicatives.</p>
<p>L'ús de les competències disponibles i dels coneixements i les regularitats de la primera llengua, com a base per a l'adquisició i construcció de la segona.</p> <p>L'ús del discurs per a planificar i dur a terme les activitats quotidianes de comunicació</p> <p>L'ús de estratègies de comprensió i d'utilització de recursos i fons de informació escrita i de les tecnologies de la informació y la comunicació com medis de informació i d'aprenentatge.</p>	<p>2.1.1 Utilitzar les llengües cooficials com a instrument de comunicació, d'expressió, de representació, d'estructuració del pensament relacionats amb la mort.</p> <p>2.1.2 Regular la conducta, valorant i respectant la diversitat lingüística de la nostra societat.</p> <p>3.1.1 Utilitzar la llengua oral de la manera més convenient per a una comunicació positiva amb els seus iguals i amb els adults, segons les intencions comunicatives.</p> <p>3.1.2 Comprendre missatges orals relacionats amb el concepte de mort, mostrant una actitud d'escolta atenta i respectuosa.</p>
<p>La interpretació i l'ús del escrit combinat com altres formes de representació amb diferents finalitats: fer un registre de dades, elaborar un dossier explicatiu d'una investigació o un projecte.</p>	<p>4.1.1 Mostrar interès pels textos literaris i pels escrits relacionats amb el tema de la mort presents a l'aula i en l'entorn pròxim.</p> <p>4.1.2 Iniciar-se en l'ús, en la comprensió de les finalitats i en el coneixement d'algunes característiques del codi escrit</p> <p>4.1.3 Interessar-se i participar en les situacions de lectura i escriptura que es produïxen a l'aula.</p>
<p>L'ús d'estratègies de comprensió i d'utilització de recursos i font d'informació escrita i de les tecnologies de la informació i de la comunicació com a mitjans d'informació i d'aprenentatge.</p> <p>La utilització de la biblioteca amb respecte i atenció i la seua valoració com a recurs informatiu, d'entreteniment i gaudi.</p>	<p>5.1.1 Escoltar, comprendre, recitar i representar diferents textos tradicionals i contemporanis relacionats amb el tema de la mort com a font de gaudi i d'aprenentatge.</p> <p>5.1.2 Valorar el llibre i altres suports textuals i la biblioteca com a fonts d'informació, entreteniment i fruïció</p>
<p>La interpretació i l'escriptura de textos informatius senzills per mitjà d'un registre pròxim a la parla de l'entorn, com a producte d'una busca prèvia sobre experiències pròximes al alumne i de l'elaboració col·lectiva del pretext.</p>	<p>8.1.1 Aprendre el llenguatge oral i escrit relacionat amb el concepte de la mort es realitza a través de l'intercanvi verbal que els xiquets i les xiquetes realitzen entre ells i amb altres membres de la societat.</p> <p>8.1.2 Controlar i regular els intercanvis socials en contextos comunicatius diversos.</p>
<p>L'expressió artística es un dels mitjans de comunicació de què disposa la xiqueta i el xiquet per a expressar les seues vivències i fantasies. Al mateix temps, la creativitat i la invenció són capacitat que cal desvelar-les i desenvolupar-les en la mesura que ho permeta cada nivell.</p>	<p>9.1.1 Manifestar les experiències que va vivint relacionades amb el concepte de la mort a través del llenguatge plàstic, utilitzar el material plàstic amb precisió, cuidar-lo i netejar-lo.</p> <p>9.1.2 Respectar i disfrutar de les produccions pròpies i dels altres.</p>

Figura 23. Relació dels continguts del Currículum amb els indicadors. Font: elaboració pròpia

5.4.7. 2n trimestre. Desenvolupament de les activitats

5.4.7.1 Introducció

A mode d'introducció es presenta una taula on proposem una distribució de les activitats al llarg del segon trimestre. Tanmateix, el docent pot organitzar les sessions durant els mesos que desitge i aquestes activitats també es poden desenvolupar sense dur a terme l'evolució plantejada. Per a més informació consulteu l'Annex 7.

2n Trimestre	Gener	Febrer	Març
5 sessions	Sessió 1	Sessió 2 Sessió 3	Sessió 4 Sessió 5

Figura 24. Programació mensual de les sessions del segon trimestre. Font elaboració pròpia

5.4.7.2 Sessió 1. Conte: *No és fàcil petit esquirol!* d'Elisa Ramón i Rosa Osuna

En aquesta sessió desenvoluparem la lectura del conte *No és fàcil petit esquirol!* d'Elisa Ramón i Rosa Osuna. Així, doncs, el docent introduirà el conte als alumnes per mitjà de preguntes que facen referència a la portada del conte, per veure si els alumnes poden saber sobre què tracta el conte (vegeu l'Annex 7). Seguidament, el docent llegirà el conte als alumnes.

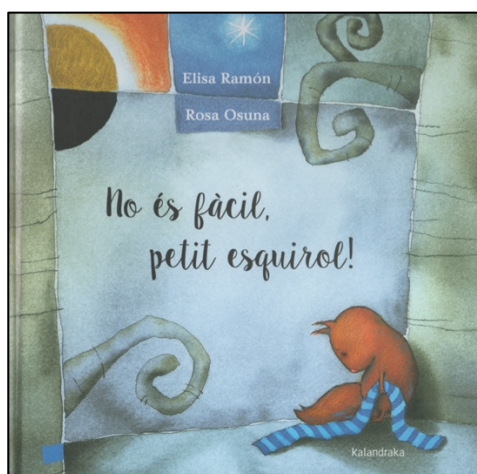

Figura 25. Portada del conte: *No és fàcil, petit esquirol!* (2017)

Aquest conte és una faula, en la qual el protagonista és un esquirol que ha perdut sa mare. L'esquirol transmet els seus sentiments de por i tristesa. Quan passa el temps, descobreix que la mare està en llocs que ell no imaginava, cosa que deixa pas al record que solem tindre de les persones volgudes i ens fa sentir-se millor i amb més força per seguir endavant en la vida.

Finalment, el docent i els alumnes duran a terme un debat sobre el contingut del conte per mitjà d'un guió de preguntes, que els permetran relacionar amb la realitat que vivim. Per exemple: com se sentia l'esquirol? Per què estava tan trist? Alguna vegada heu tingut aquest sentiment? Què faríeu si fóreu l'esquirol?

5.4.7.3 Sessió 2. *Enviem un missatge al cel per als que més estimem*

En aquesta sessió el docent explicarà als alumnes que quan una persona mor se'n va al cel i que enviaran un missatge a totes aquelles persones o mascotes que se n'han anat en la seua vida. Cadascun dels alumnes tindrà un paper xicotet, on hauran d'escriure alguna cosa senzilla que vulguen dir a eixa persona o mascota que no tornarà mai més.

Figura 26. Foto dels globus anant cap al cel. Font: elaboració pròpia

Una vegada els alumnes tinguen la nota escrita, el docent omplirà un globus d'heli i amb un fil nugarà la nota al globus (Vegeu l'Annex 7). Quan tots els alumnes tinguen la seua nota amb el seu globus, anirem al pati per a soltar-los tots junts.

5.4.7.4 Sessió 3. *Treballem els membres de la família*

Durant aquesta sessió, el docent explicarà als alumnes els membres que componen una família i la jerarquia d'edat (avis, mares, pares, oncles i germans). Seguidament, els alumnes realitzaran una fitxa, on hauran d'escriure els noms de cada membre de la família. Finalment, el docent anirà passant per les taules per ajudar els alumnes en cas que ho necessiten. Per a més informació sobre la temporalització vegeu l'Annex 7.

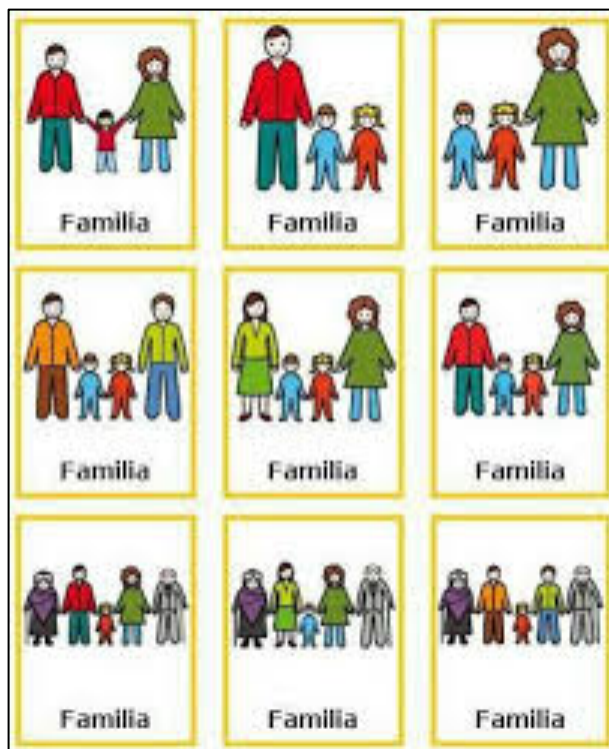

Figura 27. Tipus de família. Font: tiaflm.org

5.4.7.5 Sessió 4. Conte: el meu avi i jo

En aquesta sessió el docent presentarà el conte de forma activa per mitjà de preguntes per a motivar l'alumnat en la lectura. Seguidament, el docent llegirà als alumnes el conte.

Figura 28. Portada del conte El meu avi i jo (2015)

Aquest conte tracta sobre un xiqueta que sempre està amb el seu avi, amb qui juga cada dia. Un dia l'avi cau malalt i mor, i aleshores la xiqueta no té amb qui jugar. Però sa mare està amb ella en tot moment, i com la veu tan trista, li fa un mapa de pistes sobre on està l'avi.

Finalment, la xiqueta descobreix que l'avi és un estel del cel. Per acabar aquesta sessió, el docent i els alumnes realitzaran un debat per reflexionar sobre el contingut i els esdeveniments que ocorren en el conte, per poder entendre'l millor.

5.4.7.6 Sessió 5. Realitzem un arbre genealògic

Per a aquesta sessió, el docent haurà d'arreglar de forma prèvia fotografies dels avis, pares o mares i germans dels alumnes per a realitzar l'arbre genealògic. Seguidament, el docent explicarà als alumnes què és un arbre genealògic, és a dir, que cadascú en té un diferent, on apareixen les persones que estan vives i les que han mort per ordre d'edat.

Figura 29. Exemple d'arbre genealògic. Font: Pinterest.es

El docent repartirà una cartolina on els alumnes tinguen marcats els cercles on han d'anar cadascun dels membres de l'arbre genealògic. Una vegada estiguen pegades, els alumnes hauran d'escriure el nom (avi, mare, pare, germà) davall de cadascun dels membres. Finalment, el docent anirà passant per les taules per supervisar l'activitat i ajudar en cas que ho necessiten. Per a més informació, consulteu l'Annex 7.

5.4.7.7 Conclusió

Durant aquest segon trimestre hem treballat dos contes que tracten el concepte de la mort, des d'una perspectiva molt més propera a la realitat dels alumnes. A més a més, hem après que les persones o les mascotes que moren van al cel i podem enviar-los missatges per mitjà d'un globus, ja que diuen que si els envies una nota i dius el que sents, o alguna cosa pendent que volies dir-los, no ens sentim tal malament. També hem entès la importància d'interioritzar els membres de la família i que cadascú de nosaltres en té una. Finalment, els alumnes han realitzat el seu propi arbre genealògic.

5.4.8. Rúbrica per a l'avaluació de les activitats

Per mitjà d'aquesta rúbrica elaborada a partir dels Criteris d'Avaluació del Currículum avaluarem les diferents activitats desenvolupades en aquest trimestre, per poder observar l'evolució de maduresa i destresa que han adquirit els alumnes.

INDICADORS	GRAU DE CONSECUCIÓ MÀXIM	GRAU DE CONSECUCIÓ ALT	GRAU DE CONSECUCIÓ SUFICIENT	GRAU DE CONSECUCIÓ INSUFICIENT	PERCENTATGE	NOTA
1.1.1 Expressar-se i comunicar-se tractant el concepte de la mort utilitzant mitjans, materials i tècniques propis dels diferents llenguatges artístics i audiovisuals.					5%	
1.1.2 Mostrar interès per explorar les seues possibilitats, per disfrutar amb les seues produccions i per compartir amb els altres les experiències estètiques i comunicatives.					5%	
2.1.1 Utilitzar les llengües cooficials com a instrument de comunicació, d'expressió, de representació, d'estructuració del pensament relacionat amb la mort.					10%	
2.1.2 Regular la conducta, valorant i respectant la diversitat lingüística de la nostra societat					10%	
3.1.1 Utilitzar la llengua oral de la manera més convenient per a una comunicació positiva					5%	
3.1.2 Comprendre missatges orals relacionats amb el concepte de mort , mostrant una actitud d'escolta atenta i respectuosa.					5%	
4.1.1 Mostrar interès pels textos literaris i pels escrits relacionats amb el tema de la mort					5%	
4.1.2 Iniciar-se en l'ús, en la comprensió de les finalitats i en el coneixement d'algunes característiques del codi escrit					10%	
4.1.3 Interesar-se i participar en les situacions de lectura i escriptura que es produïxen a l'aula.					5%	
5.1.1 Escoltar, comprendre, recitar i representar diferents textos tradicionals i contemporanis relacionats amb el tema de la mort com a font de gaudi i d'aprenentatge.					5%	
5.1.2 Valorar el llibre i altres suports textuais i la biblioteca com a fonts d'informació					5%	
8.1.1 Aprendre el llenguatge oral i escrit relacionat amb el concepte de la mort es realitza a través de l'intercanvi verbal					5%	
8.1.2 Controlar i regular els intercanvis socials en contextos comunicatius diversos.					5%	
9.1.1 Manifestar les experiències que va vivint relacionades amb el concepte de la mort a través del llenguatge plàstic, utilitzar el material plàstic amb precisió, cuidar-lo i netejar-lo.					10%	
9.1.2 Respectar i disfrutar de les produccions pròpies i dels altres.					10%	
NOTA FINAL						

Figura 30. Rúbrica per a l'avaluació de les activitats. Font: elaboració pròpia

5.4.9 3r Trimestre

En aquesta taula s'inclou gran part de la legislació i programació necessàries per dur a terme les activitats a l'aula. Així mateix, els indicadors d'avaluació s'han elaborat a partir dels criteris d'avaluació del Currículum. A més, cal afegir que totes les aportacions i modificacions estan ressaltades amb lletra negreta per a una visualització més ràpida. Per a més informació, consulteu l'Annex 8.

ELS APRENENTATGES			COMPETÈNCIA			AVALUACIÓ		
CRITERIS D'AVALUACIÓ	CRITERIS D'AVALUACIÓ ESPECÍFICS	INDICADORS	PERCENTATGE	COMPETÈNCIA	INSTRUMENTS D'AVALUACIÓ	AGENT AVALUADOR	MOMENT	INSTRUMENTS DE QUALIFICACIÓ
1. Expressar-se i comunicar-se utilitzant mitjans, materials i tècniques propis dels diferents llenguatges artístics i audiovisuals, mostrant interès per explorar les seues possibilitats, per disfrutar amb les seues produccions i per compartir amb els altres les experiències estètiques i comunicatives.	1.1 Expressar-se i comunicar-se tractant el concepte de la mort utilitzant mitjans, materials i tècniques propis dels diferents llenguatges artístics i audiovisuals, mostrant interès per explorar les seues possibilitats, per disfrutar amb les seues produccions i per compartir amb els altres les experiències estètiques i comunicatives.	1.1.1 Expressar-se i comunicar-se tractant el concepte de la mort utilitzant mitjans, materials i tècniques propis dels diferents llenguatges artístics i audiovisuals.	5%	Competència comunicació lingüística Competència aprendre a aprendre Competència per a l'autonomia i iniciativa personal	Debats després dels contes Explicació de situacions personals	Docent	Final del trimestre	Rúbrica
		1.1.2 Mostrar interès per explorar les seues possibilitats, per disfrutar amb les seues produccions	5%	Competència comunicació lingüística Competència aprendre a aprendre Competència per a l'autonomia i iniciativa personal	Debats després dels contes Explicació de situacions personals	Docent	Final del trimestre	Rúbrica
2. Utilitzar les llengües cooficials com a instrument de comunicació, d'expressió, de representació, d'estructuració del pensament, de gaudi, d'aprenentatge i de	2.1 Utilitzar les llengües cooficials com a instrument de comunicació, d'expressió, de representació, d'estructuració del pensament relacionat amb la mort i de regulació de la	2.1.1 Utilitzar les llengües cooficials com a instrument de comunicació, d'expressió, de representació, d'estructuració del pensament relacionat amb la mort.	10%	Competència comunicació lingüística Competència aprendre a aprendre Competència per a l'autonomia i iniciativa personal	Debats després dels contes Explicació de situacions personals	Docent	Final del trimestre	Rúbrica

regulació de la conducta, valorant i respectant la diversitat lingüística de la nostra societat.	conducta, valorant i respectant la diversitat lingüística de la nostra societat.	2.1.2 Regular la conducta, valorant i respectant la diversitat lingüística de la nostra societat.	10%	Competència comunicació lingüística Competència aprendre a aprendre Competència per a l'autonomia i iniciativa personal	Debats després dels contes Explicació de situacions personals	Docent	Final del trimestre	Rúbrica
3. Utilitzar la llengua oral de la manera més convenient per a una comunicació positiva amb els seus iguals i amb els adults, segons les intencions comunicatives, i comprendre missatges orals diversos, mostrant una actitud d'escolta atenta i respectuosa.	3.1 Utilitzar la llengua oral de la manera més convenient per a una comunicació positiva amb els seus iguals i amb els adults, segons les intencions comunicatives, i comprendre missatges orals relacionats amb el concepte de mort, mostrant una actitud d'escolta atenta i respectuosa.	3.1.1 Utilitzar la llengua oral de la manera més convenient per a una comunicació positiva amb els seus iguals i amb els adults.	5%	Competència comunicació lingüística Competència aprendre a aprendre Competència per a l'autonomia i iniciativa personal	Debats després dels contes Explicació de situacions personals	Docent	Final del trimestre	Rúbrica
		3.1.2 Comprendre missatges orals relacionats amb el concepte de mort , mostrant una actitud d'escolta atenta i respectuosa.	5%	Competència comunicació lingüística Competència aprendre a aprendre Competència per a l'autonomia i iniciativa personal	Debats després dels contes Explicació de situacions personals	Docent	Final del trimestre	Rúbrica
4. Mostrar interès pels textos literaris i pels escrits presents a l'aula i en l'entorn pròxim iniciant-se'n en l'ús, en la comprensió de les finalitats i en el coneixement d'algunes característiques del codi escrit,	4.1 Mostrar interès pels textos literaris i pels escrits relacionats amb el tema de la mort presents a l'aula i en l'entorn pròxim iniciant-se'n en l'ús, en la comprensió de les finalitats i en el coneixement d'algunes característiques del codi escrit,	4.1.1 Mostrar interès pels textos literaris i pels escrits relacionats amb el tema de la mort presents a l'aula	5%	Competència comunicació lingüística Competència aprendre a aprendre Competència per a l'autonomia i iniciativa personal	Lectura dels contes	Docent	Final de Trimestre	Rúbrica
		4.1.2 Iniciar-se en l'ús, en la comprensió de les finalitats i en el coneixement d'algunes característiques del codi escrit	10%	Competència comunicació lingüística Competència aprendre a aprendre Competència per a l'autonomia i iniciativa personal	Lectura dels contes	Docent	Final del trimestre	Rúbrica
		4.1.3 Interessar-se i participar en les		Competència comunicació lingüística	Lectura dels contes	Docent		

		situacions de lectura i escriptura que es produïxen a l'aula.	5%	Competència aprendre a aprendre Competència per a l'autonomia i iniciativa personal			Final del trimestre	Rúbrica
5. Escoltar, comprendre, recitar i representar diferents textos tradicionals i contemporanis com a font de gaudi i d'aprenentatge, valorant el llibre i altres suports textuais i la biblioteca com a fonts d'informació, entreteniment i fruïció.	5.1 Escoltar, comprendre, recitar i representar diferents textos tradicionals i contemporanis relacionats amb el tema de la mort com a font de gaudi i d'aprenentatge, valorant el llibre i altres suports textuais i la biblioteca com a fonts d'informació, entreteniment i fruïció.	5.1.1 Escoltar, comprendre, recitar i representar diferents textos tradicionals i contemporanis relacionats amb el tema de la mort	5%	Competència comunicació lingüística Competència aprendre a aprendre Competència per a l'autonomia i iniciativa personal	Lectura dels contes	Docent	Final del trimestre	Rúbrica
		5.1.2 Valorar el llibre i altres suports textuais i la biblioteca com a fonts d'informació	5%	Competència comunicació lingüística Competència aprendre a aprendre Competència per a l'autonomia i iniciativa personal	Lectura dels contes	Docent	Final del trimestre	Rúbrica
8. L'aprenentatge del llenguatge oral i escrit es realitza a través de l'intercanvi verbal que els xiquets i les xiquetes realitzen entre ells i amb altres membres de la societat	8.1 L'aprenentatge del llenguatge oral i escrit relacionat amb el concepte de la mort es realitza a través de l'intercanvi verbal que els xiquets i les xiquetes realitzen entre ells i amb altres membres de la societat	8.1.1 Aprendre el llenguatge oral i escrit relacionat amb el concepte de la mort es realitza a través de l'intercanvi verbal	5%	Competència comunicació lingüística Competència aprendre a aprendre Competència per a l'autonomia i iniciativa personal	Lectura dels contes Debats després dels contes	Docent	Final del trimestre	Rúbrica
		8.1.2 Controlar i regular els intercanvis socials en contextos comunicatius diversos.	5%	Competència comunicació lingüística Competència aprendre a aprendre Competència per a l'autonomia i iniciativa personal	Debats després dels contes	Docent	Final del trimestre	Rúbrica
9. Manifestar les experiències que va vivint a través del llenguatge plàstic, utilitzar el material	9.1 Manifestar les experiències que va vivint relacionades amb el concepte de la mort a través del llenguatge	9.1.1 Manifestar les experiències que va vivint relacionades amb el concepte de la mort a través del	10%	Competència cultural i artística Competència aprendre a aprendre	Manualitats Activitats artístiques	Docent	Final del trimestre	Rúbrica

plàstic amb precisió, cuidar-lo i netejar-lo, i respectar i disfrutar de les produccions pròpies i dels altres.	plàstic, utilitzar el material plàstic amb precisió, cuidar-lo i netejar-lo, i respectar i disfrutar de les produccions pròpies i dels altres.	llenguatge plàstic, utilitzar el material plàstic amb precisió, cuidar-lo i netejar-lo.		Competència per a l'autonomia i iniciativa personal				
		91.2 Respectar i disfrutar de les produccions pròpies i dels altres.	10%	Competència cultural i artística Competència aprendre a aprendre Competència per a l'autonomia i iniciativa personal Competència social i ciutadana	Manualitats Activitats artístiques	Docent	Final del trimestre	Rúbrica

Figura 31. Legislació del tercer trimestre. Font: elaboració pròpia

5.4.10 Relació dels indicadors amb els continguts

En aquesta taula desenvoluparem la relació que hi ha entre els indicadors d'avaluació i els continguts dels Blocs del Currículum. Les aportacions i adaptacions dels indicadors d'avaluació s'han ressaltat amb lletra negreta per a una visualització més ràpida.

CONTINGUTS	INDICADORS
<p>El descobriment de la llengua oral i escrita com a medi per a informar-se, per aprendre i per a pensar.</p> <p>El coneixement i ús dels procediments implicats en el llenguatge verbal necessari per apropiat-se del coneixement del món que ens rodeja.</p>	<p>1.1.1 Expressar-se i comunicar-se tractant el concepte de la mort utilitzant mitjans, materials i tècniques propis dels diferents llenguatges artístics i audiovisuals.</p> <p>1.1.2 Mostrar interès per explorar les seues possibilitats, per disfrutar amb les seues produccions i per compartir amb els altres les experiències estètiques i comunicatives.</p>
<p>L'acceptació de l'estàndard oral valencià i de les formes correctes genuïnes més pròximes a l'entorn escolar com a varietat de llengua formal de l'escola, compatible amb el col·loquial del carrer, i que cal usar en contextos formals.</p> <p>L'ús precís i apropiat del lèxic genuí característic de les diferents àrees, especialment del que ha sigut substituït per formes híbrides, incorrectes o per vocabulari d'altres llengües.</p> <p>L'ús de la llengua per a planificar un projecte de treball o una xicoteta investigació, per a construir de manera col·lectiva els coneixements i per a recapitular i verbalitzar els resultats, respectant les normes socials establides que regulen l'intercanvi lingüístic.</p>	<p>2.1.1 Utilitzar les llengües cooficials com a instrument de comunicació, d'expressió, de representació, d'estructuració del pensament relacionat amb la mort.</p> <p>2.1.2 Regular la conducta, valorant i respectant la diversitat lingüística de la nostra societat.</p>
<p>L'ús de estratègies de comprensió i d'utilització de recursos i fons de informació escrita i de les tecnologies de la informació y la comunicació com medis de informació i d'aprenentatge.</p>	<p>3.1.1 Utilitzar la llengua oral de la manera més convenient per a una comunicació positiva amb els seus iguals i amb els adults, segons les intencions comunicatives.</p> <p>3.1.2 Comprendre missatges orals relacionats amb el concepte de mort, mostrant una actitud d'escolta atenta i respectuosa.</p>
<p>La interpretació i l'ús del escrit combinat com altres formes de representació amb diferents finalitats: fer un registre de dades, elaborar un dossier explicatiu d'una investigació o un projecte.</p>	<p>4.1.1 Mostrar interès pels textos literaris i pels escrits relacionats amb el tema de la mort presents a l'aula i en l'entorn pròxim.</p> <p>4.1.2 Iniciar-se en l'ús, en la comprensió de les finalitats i en el coneixement d'algunes característiques del codi escrit</p> <p>4.1.3 Interesar-se i participar en les situacions de lectura i escriptura que es produïxen a l'aula.</p>
<p>L'ús d'estratègies de comprensió i d'utilització de recursos i font d'informació escrita i de les tecnologies de la informació i de la comunicació com a mitjans d'informació i d'aprenentatge.</p>	<p>5.1.1 Escoltar, comprendre, recitar i representar diferents textos tradicionals i contemporanis relacionats amb el tema de la mort com a font de gaudi i d'aprenentatge.</p>
<p>La utilització de la biblioteca amb respecte i atenció i la seua valoració com a recurs informatiu, d'entreteniment i gaudi.</p> <p>La valoració del contingut i la presentació de les produccions pròpies i dels altres, i de l'adequació a les diverses exigències de les diferents situacions comunicatives.</p>	<p>5.1.2 Valorar el llibre i altres suports textuals i la biblioteca com a fonts d'informació, entreteniment i fruïció</p>
<p>La interpretació i l'escriptura de textos informatius senzills per mitjà d'un registre pròxim a la parla de l'entorn, com a producte d'una busca prèvia sobre experiències pròximes al alumne i de l'elaboració col·lectiva del pretext.</p>	<p>8.1.1 Aprendre el llenguatge oral i escrit relacionat amb el concepte de la mort es realitza a través de l'intercanvi verbal</p> <p>8.1.2 Controlar i regular els intercanvis socials en contextos comunicatius diversos.</p>

L'expressió artística es un dels mitjans de comunicació de què disposa la xiqueta i el xiquet per a expressar les seues vivències i fantasies. Estes formes d'expressió son el resultat de la creativitat, relacionada amb la sensibilitat i l'emotivitat dels xiquets.

9.1.1 Manifestar les experiències que va vivint relacionades amb el concepte de la mort a través del llenguatge plàstic, utilitzar el material plàstic amb precisió, cuidar-lo i netejar-lo.

9.1.2 Respectar i disfrutar de les produccions pròpies i dels altres.

Figura 32. Relació dels continguts del currículum amb els indicadors d'avaluació. Font: elaboració pròpia

5.4.11 3r Trimestre. Desenvolupament de les activitats

5.4.11.1 Introducció

A mode d'introducció desenvoluparem una taula on proposem una distribució de les activitats previstes per al tercer trimestre. Tanmateix, el docent pot organitzar les sessions durant els mesos que desitge i aquestes activitats també es poden desenvolupar sense dur a terme l'evolució plantejada. Per a més informació, consulteu l'Annex 8.

3r Trimestre	Abril	Maig	Juny
3 sessions	Sessió 1	Sessió 2	Sessió 3

Figura 33. Programació mensual de les sessions del tercer trimestre. Font: elaboració pròpia

5.4.11.2 Sessió 1. Conte: *Què ve després de mil?* d'Anette Bley

En aquesta sessió, el docent presentarà el conte a partir de preguntes sobre la portada i el títol de conte, amb l'objectiu de motivar a la lectura. Seguidament, el docent llegirà el conte als alumnes.

Figura 34. Portada del conte *Què ve després de mil?* (2009)

Aquest conte tracta sobre una xiqueta i el seu avi, que passen els dies comptant tot el que tenen al seu abast. Un dia la xiqueta pregunta al seu avi: “Quan s’acaben els números?” I ell li respon que els números mai s’acaben, que són infinits. Però un dia l’avi Otto mor. Quan tota la família acudeix al soterrament i Lisa comença a ballar una dansa tots queden sorpresos per l’actitud de la xiqueta, però ella diu que és el que el avi voldria que feren tots. Finalment, la mare li explica que en tots aquells estels que comptaven l’avi i ella ara hi ha un estel més, que és l’avi.

5.4.11.3 Sessió 2. Conte: La Carla ara és la nostra estella d'Anna M. Agustí, Meritxell Blasi, Montse Esquerda, Begoña Esteban, Cristina Gómez, Marta Menal i Joan-Oriol Vinyes

En aquesta sessió, el docent introduirà el conte a partir de preguntes sobre la portada i el títol del conte. A més a més, el docent llegirà el conte als alumnes.

Figura 35. Portada del conte *La Carla és la nostra estella* (2013)

Aquest conte està ambientat en València i tracta sobre una xiqueta anomenada Carla, que té 4 anys; un dia cau malalta i mor. Aleshores, els seus pares, amics i companys de classe, no saben on trobar-la, però la seua mestra els explica que Carla sempre serà aquella estrella que brilla tant al cel. Finalment, el docent i els alumnes realitzaran un debat sobre el contingut del conte i els esdeveniments que ocorren.

5.4.11.4 Sessió 3. *Elaborem el nostre propi cel d'estels*

En aquesta última sessió del curs i de la programació didàctica elaborarem un mural on apareixeran tots els familiars o mascotes que es troben al cel a causa de la mort. El docent haurà de tindre preparat de forma prèvia a la sessió una fotografia de cadascun dels alumnes on aparega la persona o la mascota que ha mort.

Seguidament, el docent repartirà una estrela daurada a cadascun dels alumnes i ells hauran de retallar-la i pegar la foto d'aquest familiar o mascota que ha mort. Finalment, tots junts elaborarem un mural amb el títol: "El nostre cel", on els alumnes pegaran totes les estrelles amb les fotografies dels éssers més volguts que han faltat.

Figura 36. Exemple de Mural d'estels. Font: Pinterest.es

5.4.11.5 Conclusió

En aquest últim trimestre del curs hem treballat dos contes relacionats amb el concepte de la mort, d'una forma cada vegada més propera a la realitat dels nostres alumnes. A més a més, a partir de la necessitat d'expressar els sentiments, hem decidit elaborar un mural, que serà el cel de la nostra aula, ple d'estels amb fotografies dels éssers que més han estimat i que ja no estan entre nosaltres.

5.4.12 Rúbrica per a l'avaluació de les activitats

En aquesta rúbrica hem desenvolupat els indicadors d'avaluació elaborats a partir dels Criteris d'avaluació del Currículum d'Educació Infantil. A més, com hem pogut observar en l'avaluació dels altres dos trimestres, en aquesta programació didàctica avaluarem el procés i l'evolució de l'alumne per mitjà de la repetició d'activitats, amb la finalitat que l'alumne adquireisca habilitats lingüístiques en l'ús de la llengua valenciana.

INDICADORS	GRAU DE CONSECUCIÓ MÀXIM	GRAU DE CONSECUCIÓ ALT	GRAU DE CONSECUCIÓ SUFICIENT	GRAU DE CONSECUCIÓ INSUFICIENT	PERCENTATGE	NOTA
1.1.1 Expressar-se i comunicar-se tractant el concepte de la mort utilitzant mitjans, materials i tècniques propis dels diferents llenguatges artístics i audiovisuals.					5%	
1.1.2 Mostrar interès per explorar les seues possibilitats, per disfrutar amb les seues produccions i per compartir amb els altres les experiències estètiques i comunicatives.					5%	
2.1.1 Utilitzar les llengües cooficials com a instrument de comunicació, d'expressió, de representació, d'estructuració del pensament relacionats amb la mort.					10%	
2.1.2 Regular la conducta, valorant i respectant la diversitat lingüística de la nostra societat					10%	
3.1.1 Utilitzar la llengua oral de la manera més convenient per a una comunicació positiva amb els seus iguals i amb els adults, segons les intencions comunicatives.					5%	
3.1.2 Comprendre missatges orals relacionats amb el concepte de mort					5%	
4.1.1 Mostrar interès pels textos literaris i pels escrits relacionats amb el tema de la mort					5%	
4.1.2 Iniciar-se en l'ús, en la comprensió de les finalitats i en el coneixement d'algunes característiques del codi escrit					10%	
4.1.3 Interesar-se i participar en les situacions de lectura i escriptura que es produïxen a l'aula.					5%	
5.1.1 Escoltar, comprendre, recitar i representar diferents textos tradicionals i contemporanis relacionats amb el tema de la mort com a font de gaudi i d'aprenentatge.					5%	
5.1.2 Valorar el llibre i altres suports textuals i la biblioteca com a fonts d'informació					5%	
8.1.1 Aprendre el llenguatge oral i escrit relacionat amb el concepte de la mort es realitza a través de l'intercanvi verbal					5%	
8.1.2 Controlar i regular els intercanvis socials en contextos comunicatius diversos.					5%	
9.1.1 Manifestar les experiències viscudes relacionades amb el concepte de la mort a través del llenguatge plàstic, utilitzar el material plàstic amb precisió, cuidar-lo i netejar-lo.					10%	

91.2 Respectar i disfrutar de les produccions pròpies i dels altres.					10%	
NOTA FINAL						

Figura 37. Rúbrica per a l'avaluació de tercer trimestre. Font: elaboració pròpia

5.5. Conclusions

Amb l'elaboració d'aquest manual s'ha pretés aportar una sèrie d'activitats, que en aquest cas s'han dissenyat durant els diferents trimestres, tot i tenint en compte que el docent pot dur a terme les activitats de forma aleatòria i amb llibertat. Per consegüent, aquest manual representa només una guia, però amb un sentit obert per tal que el docent pugui canviar o innovar en les activitats o aplicar-les a altres contes.

Aquestes activitats han sigut de gran interès per als alumnes, i s'espera que en un termini immediat es pugui seguir implementant o puguin aportar-se més lectures, que sempre seran de l'interès dels docents i dels alumnes al voltant d'un tema de tanta importància com és la mort, que com ja s'ha esmentat en les pàgines anteriors d'aquest TFG, forma part de la vida, i s'ha d'afrontar amb total naturalitat, sense tabús ni circumloquis.

6. CONCLUSIONS

Després d'haver elaborat aquest TFG cal dir que s'ha complit l'objectiu principal del qual es partia, aportar un manual per al docent per a implementar el tema de la mort en l'aula d'Educació Primària. Això s'ha pogut dur a terme pel fet que s'ha partit d'un enfocament teòric en què s'han pogut delimitar les llacunes que tenen els alumnes en aquestes etapes i, sobretot, a les aules, atenent al currículum i també respecte a moltes persones que es troben desorientades quan en el seu entorn, ja siga familiar, escolar o professional, esdevé una malaltia, o es fan presents el sofriment, el dolor, la pèrdua o la mort.

També, els objectius específics que s'havien delimitat a l'inici d'aquest TFG, com ara fomentar la comprensió lectora, s'ha dut a terme per mitjà de la lectura de contes que tracten el tema de la mort. A més a més, l'expressió oral i escrita que s'ha promogut a través d'activitats orals, amb exposicions, dramatitzacions i treball en equip, cal remarcar que el treball autònom i el treball individual també s'ha fomentat, ja que al llarg del curs s'han desenvolupat tots aquests tipus de metodologies de treball.

D'altra banda, respecte a la revisió del marc legislatiu del sistema educatiu espanyol s'ha analitzat i hom ha detectat una gran quantitat de mancances respecte a l'educació en la mort, ja que en cap moment s'anomena la necessitat d'educar en aquest tema. Per això, s'ha pretés elaborar aquest manual, a partir de l'àrea de Llengua Valenciana i Literatura i partint de tots els Blocs de continguts, adaptats a l'educació en la mort.

Així mateix, a través d'aquest manual s'ha tractat la comprensió lectora, l'expressió escrita i la comunicació oral, fet que, segons el Marc Comú Europeu de Referència, són les tres habilitats lingüístiques que hem de tractar per promoure, millorar i normalitzar l'ús de la llengua en l'alumnat. Així doncs, la comprensió lectora ha millorat a través de la lectura de contes, però també ha sigut un mitjà de comprensió per tal que l'alumnat compregua què és la mort i què ocorre quan esdevé en les nostres vides, gràcies a la lectura de contes que tracten històries on els personatges són molt propers als alumnes. Aquest fet ajuda a l'alumne a comprendre el missatge que apareix entre línies, de com afrontar la mort, cosa que els humanitza i els fa sentir vius.

Confiam poc en la nostra capacitat de saber estar amb una persona que pateix i, de vegades, evitem la seua trobada per aquesta desconfiança, i deixem l'altra persona en soledat. Saber estar al costat de les persones que pateixen, pel motiu que siga, és guanyar en humanitat. Poder parlar de la mort a l'escola permet fer possible que xiquets i joves

l'entenguen com a part integrant de la vida i com la fi natural de les persones. A més, aquesta vivència els ajuda a créixer amb la mínima angoixa en relació amb la mort. També podem entendre millor la dinàmica del dol i les diverses formes de reacció davant la pèrdua d'éssers estimats, així com ser capaços d'expressar serenament els sentiments propis i de respectar, al mateix temps, la manifestació d'afectes i vivències d'altres persones. Podem concloure que viure amb consciència de mortalitat i educar el nostre alumnat ens prepara per a la mort, amplia el concepte d'amor, ens humanitza, planteja qüestions essencials sobre el sentit de la vida, dóna sentit al compromís i a la responsabilitat social, reconeix un determinat valor al material i impulsa a expressar els nostres sentiments i emocions.

Finalment, cal afegir que hem hagut de fer front, en l'elaboració d'aquest TFG, a uns entrebancs que van dificultar avançar en un primer termini, en primer lloc a causa que vam trobar una gran quantitat d'informació per elaborar el Marc Teòric. Sorpren la gran quantitat d'autors, d'estudis i d'innovacions aplicades a l'aula que s'han realitzat durant els últims 50 anys i com a dia de hui no trobem una educació en la mort a les aules. A més a més, hem trobat grans dificultats respecte a la citació en normes APA i a la utilització d'un vocabulari acadèmic i científic, però considerem que s'ha aconseguit gràcies als coneixements, continguts i processos d'aprenentatge que hem après en les diferents assignatures de la Universitat Catòlica de València.

A mode de conclusió, considerem que aquest TFG és un primer pas per continuar amb aquesta línia d'investigació en un Màster en relacions personals, perquè al capdavall, com va dir Norman Cousins: "La mort no és la major pèrdua en la vida. La pèrdua és el que mor dins de nosaltres mateixos mentre vivim". Per això, com a docents, considerem que l'educació en la mort és una necessitat que ens demana la societat actual i hem de començar a pal·liar-la des de les edats més primerenques.

7. REFERÈNCIES

- Abras, M. (2000). *S'educar à la mort. Philosophie de l'education et recherche formation existentielle*. (Tesi Doctoral). Université de Paris, Paris.
- Arnàiz, V. (2003). Diez propuestas para una Pedagogía de la muerte. *Aula de Innovación Educativa*, 59-61.
- Arnàiz, V. (2003). ¿Podemos hablar de la muerte en la escuela y en el instituto? *Aula de Innovación Educativa*, 36.
- Aspinall, S. (1996). Education children to cope with death: a preventive model. *Psychology in the Schools*, 341-349.
- Bertman, S. (1995). *Using story, film and drama to help children cope with death*. . Boston: Beacon.
- Bley, A. (2009). *Què ve després de mil?* Barcelona: Takatuka.
- Bortolussi, M. (1985). *Análisis teórico del cuento infantil*. Madrid: Alhambra.
- Bowlby, J. (1998). *L'aferrament i la pèrdua*. Barcelona: Paidós.
- Brazelton, T. B. (1989). *Escuchemos al Niño*. Barcelona: Plaza & Janes.
- Brokshire, M. i Noland, M. (1985). Teaching children about death: elementary school. *Guidance and Counseling*, 74-79.
- Cantero, M. (2013). La Educación para la Muerte. Un reto formativo para la sociedad actual. *Psicogente*, 424-438.
- Cervera, J. (1983). *Cómo practicar la dramatización con niños de 4 a 14 años*. Madrid: Cincel.
- Cervera, J. (1984). *La literatura infantil en la educación básica*. Madrid: Cincel.
- Chartier, & Hebrard. (1994). *Les interactions lecture-écriture. Actes du colloque Théodile-Crel*. Paris, France: Collection Exploration.
- Colomer, T. (1995). La adquisición de la competencia literaria. *Textos de didáctica de la lengua y la literatura*, 8-22.
- Corr, C. (2003). *Death education for adults*. New York: Springer Publishing.
- Cruse, D. (1982). Parental attitudes toward death education for young children. *Death Studies*, 61-73.
- Cruse, D. (1989). Death education: its diversity and multidisciplinary focus. *Death education*, 25-29.
- Cueto, A. (2005). *La hora azul*. Compactos Anagrama.

- Deaton, R. i Berkan, W. (1995). *Planning and managing death issues in the schools*. Wsetport: Greenwood Press.
- Decreto 108/2014, de 4 de julio, del Consell, por el que establece el currículo y desarrolla la ordenación general de la Educación Primaria en la Comunitat Valenciana. DOCV núm. 7311, pp. 16325-16694.
- Doughty, C. (2016). *La cultura de la mort*. Barcelona. LaVanguardia.
- Edgar, L. i Howard-Hamilton, M. (1994). Non-crisis death education in the elementary school. *Guidance and Counseling*, 38-46.
- Eyzaguirre, R. (2007). *Teachable moments around death: an explanatory study of the beliefs and practices of elementary school teachers* (Tesis Doctoral). University of California, Berkeley.
- Fader, D. (1969). *Hooked on Books*. Elsevier.
- Favarger, C., Gabus, J. i Chaerer, R. (1964). *El hombre frente a la muerte*. Buenos Aires: Ediciones Troquel.
- Feijoo, P. i Pardo, A. (2003). Muerte y Educación. *Tarbiya: Revista de Investigación e Innovación Educativa*, 125-130.
- Fetziger, A. (1983). Right and left brain approaches to death education. *Death Education*, 33-38.
- Frankl, V. (1994). *El hombre doliente. Fundamentos antropológicos de psicoterapia*. Barcelona: Herder.
- Fullat, O. (1982). *Las finalidades educativas en tiempos de crisis*. Barcelona: Hogar del libro.
- Garner, A. i Acklen, L. (1978). Does death education belong in the middle school curriculum? *Bulletin*, 134-137.
- González, I. i de la Herran, A. (2010). Introducción Metodológica a la muerte y los medios en Educación Infantil. *Tendencias Pedagógicas*, 125-149.
- Grigera, L. L. (1989). *La retórica como código de producción y de análisis literario*. Madrid: Arquero.
- Herrán, A. i Cortina, M. (2003). La educación para la muerte: selección de propuestas. *Aula de Infantil*, 14-18.
- Herrán, A. i Cortina, M. (2007). Introducción a una Pegagogía de la muerte. *Indivisa. Boletín de Estudios e Investigación*, 127-144.
- Herrán, A. i Cortina, M. (2008). La práctica del acompañamiento educativo desde la tutoría en situaciones de duelo. *Tendencias Pedagógicas*, 157-173.

- Herrán, A. i Muñoz, J. (2003). El nuevo paradigma complejo evolucionista en educación. *Revista Complutense de Educación*, 499-562.
- Herrán, A. i Cortina, M. (2006). *La muerte y su Didáctica: Manual para Educación Infantil, Primaria y Secundaria*. Madrid: Universitas.
- Herrán, A., Gonzalez, I., Navarro, M., Freire, V. i Bravo, S. (2000). *¿Todos los caracoles se mueren siempre? Cómo tratar la muerte en Educación Infantil*. Madrid: Ediciones de la Torre.
- Herrero, P. R. (2009). Educación para la muerte y el duelo: hacia la formación integral de las personas con discapacidad intelectual. *En X Conferencia Internacional de Ciencias de la Educación*. Camagüey (Cuba).
- Herrero, P. R. (2012). Pedagogía de la muerte en personas con discapacidad intelectual. Elaboración, aplicación y evaluación de un programa educativo. Tesis doctoral (en curso). Universidad Autónoma de Madrid.
- Jeffers, O. (2014). *El Cor i la Botella*. Valencia: Andana.
- Jackson, M. i Colwell, J. (2002). *A teacher's handbook of death*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Jaspers, K. (1883-1969). Por qué ha de normalizarse la muerte en la educación desde las aportaciones del filósofo alemán Karl Jaspers París. UNESCO: Oficina Internacional de Educación, 3-4.
- Jung, C. (1975). *The Psychology of the Child Archetype*. London, Hogarth.
- Kürbler-Ross. (2013). *La mort: una aurora*. Barcelona: Lucièrnaga.
- Kayatama, A. (2002). Death education curriculum for elementary schools in Japan. *Crisis and Loss*, 138-153.
- Kòvacs, M. (2003). *Educação para a morte. Desafios na formação dos profissionais de saúde e educação*. São Paulo: Casa do Psicólogo.
- Leibnitz. (1995). Leibniz y la Teoría de la Relación. Universidad de Navarra.
- Leviton, D. (1977). The scope of death education. *Death Education*, 41-56.
- Llei Orgànica 1/2006, de 10 d'abril, de Reforma de la Llei Orgànica 5/1982, d'1 de juliol, d'Estatut d'Autonomia de la Comunitat Valenciana. DOCV núm. 5238.
- [LOE]. Ley Orgànica 2/2006, de 3 de mayo, de Educación (BOE núm. 106).
- Obtenido de
<https://www.boe.es/buscar/pdf/2006/BOE-A-2006-7899-consolidado.pdf>

- [LOGSE]. Ley Orgánica, 1/1990, de 3 de octubre, de Ordenación General del Sistema Educativo. (BOE núm. 238). Obtenido de <http://www.boe.es/boe/dias/1990/10/04/pdfs/A28927-28942.pdf>
- [LOMCE]. Ley Orgánica 8/2013, de 9 de diciembre, para la Mejora de la Calidad Educativa (BOE núm. 295). Obtenido de <https://www.boe.es/buscar/pdf/2013/BOE-A-2013-12886-consolidado.pdf>
- [LUEV]. Llei 4/9183, de 23 de novembre, d'Ús i Ensenyament del Valencià. DOCV núm. 133. (1983).
- Mantegazza, R. (2006). *La muerte sin máscara: experiencia del morir y educación para la despedida*. Barcelona: Herd.
- Llenas, A. (2017) *El Buit*. Albolote: Barbara Fiore Editora S.L.
- Martí, C. V. (2018). Tipus de pèrdua. *Estris.cat*, 1.
- Martínez, J. G. i Aura, M. (2010). *La Gran Carencia: Muerte, Eutanasia y Educación*. Murcia: D.M.
- Martínez, J. G., Saez, J. C. i Escarbajal de Haro, A. (2000). *Educación para la Salud. La Apuesta por la calidad de Vida*. Madrid: Arán.
- Martorell, A. (1923). Llibres catalans per a infants. *Bulletí dels Mestres*, 34-36.
- McGovern, M. i Barry, M. (2000). Death Education: Knowledge, attitudes and perspectives of Irish parents and teachers. *Death Studies*, 325-333.
- Medina, C. C. (2001). *Ars Moriendi: vivir hasta el final*. Madrid: Díaz de Santos.
- Mèlich, J. (1989). *Situaciones-límite y educación. Estudio sobre el problemas de las finalidades educativas*. Barcelona: PPU.
- Mèlich, J. (2003). Por una pedagogía de la finitud. *Aula de Innovación Educativa*, 39-40.
- Mèlich, J. (2005). La persistencia de la metamorfosis. Ensayo de una antropología de la finitud. *Revista Educación y Pedagogía*, 9-27.
- Mèlich, J. (2006). Hermenéutica y Pedagogía: por una filosofía antropológica de la finitud. *Estudios filosóficos*, 481-490.
- Moss, B. (2000). Death studies at university: new approaches to teaching and learning. *Mortality*, 205-214.
- Nuñez, J. C. (1994). La implicación de los padres y su incidencia en el rendimiento de los hijos. *Revista de Psicología y Educación*, 115-134.
- Pareda, N. (2015). *El meu avi i jo*. Barcelona: Joventut.
- Pangrazzi, A. (1995). *La pérdida de un ser querido: un viaje dentro de la vida*. Madrid: San Pablo, D.L.

- Perriconi, G. (1983). *El libro infantil*. Buenos Aires: El Ateneo.
- Poch, C. (2000). *De la vida i de la mort: reflexions i respostes per a educadors i pares*. Barcelona: Claret.
- Poch, C. (2009). *La muerte nunca falla: un doloroso descubrimiento*. Barcelona: UOC.
- Poch, C. i Herrero, O. (2003). *La muerte y el duelo en el contexto educativo*. Barcelona: Paidós.
- Ponent, S. (2016). *Guía de Suport al Dol*. Lleida: Arts Gràfiques Molino.
- Quiles, S. (2007). *Apoyo al duelo*. Alicante: ASV Funeser S.L.
- Quintana, M. (1852). *Informe de la junta creada por la Regencia para proponer los medios de proceder al arreglo de los diversos ramos de instrucción pública*. Madrid: Rivadeneyra.
- Ramón, E. (2017). *No és fàcil, petit esquirol!* Barcelona: Kalandra.
- Shaler, O. (1983). *El niño y la muerte*. Madrid: Alhambra.
- Sotomayor, V. (1993). Lectura y libros para niños en la Institución Libre de Enseñanza: Una reflexión desde el presente. *I Congreso Nacional del Libro Infantil y Juvenil*. Ávila.
- Wass, H. (1980). *Death education*. Living our dying and our grieving: Historical and cultural attitudes. Washington DC, 25-45.
- Worden, J. (2013). *El tratamiento del duelo. Asesoramiento psicológico y terapia*. Barcelona: Paidós.

8. ANNEXOS

8.1 ANNEX 1. ACTUACIONS PARTICULARS: CASOS LA MORT D'UN ALUMNE DEL CENTRE (Font: Guia i orientacions per a l'atenció al dol des de els centres educatius)

La mort es produeix en el mateix centre (Educació Primària)

Un alumne del centre de 10 anys es troba malament i demana eixir en consergeria a telefonar a la seua família. El docent li dóna permís i fa que algú l'acompanye. L'alumne crida i la família confirma que ve a buscar-lo. Mentre arriba, l'alumne pateix un atac de cor i mor. Quan la família arriba, quinze minuts més tard, es troba la notícia.

Què fa el centre?

- El professorat present o el personal de consergeria informa l'equip directiu.
- L'equip directiu atén la família i informa l'orientador o l'orientadora del que ha passat
- De la manera més discreta possible, s'informa el professorat
- L'orientador o l'orientadora i el tutor o la tutora s'ocupen de la família
- Com l'alumne té dos germans en el centre que són més xicotets, se'ls diu perquè estiguen amb la família.
- Cada encarregat de la tutoria es reuneix amb el seu grup classe i comunica la notícia a l'alumnat, tenint en compte la seua edat i mitjançant la fórmula "He de donar-vos una mala notícia" o similar per a preparar el terreny.
- Es redacta una carta per a les altres famílies en què s'informa de la mort, es demana discreció, s'adjunta el díptic que tenim preparat en el centre per a donar a les famílies i es diu que a l'endemà tindran més informació.
- Si l'enterrament es fa a l'endemà, una representació del centre assisteix; el més recomanable és que siga l'equip directiu, el tutor i l'orientador. També es pregunta als pares si podem convidar l'alumnat de la classe. Si ens donen el permís, s'informa del nombre d'acompanyants permesos, respectant que algú no vulga assistir.
- Si el funeral és més tard, es proposa a l'alumnat fer en el centre algun tipus de ritual o cerimònia de comiat, el seu grup-classe proposa algunes idees i entre tots les fem possibles.
- El grup classe decideix penjar en un arbre frases de comiat que el vent i el temps s'emportarien. Es comunica a la resta de classes aquesta idea per si ells també volen escriure frases i penjar-les.

Tots els alumnes baixen al pati del centre i els seus companys i qui ho desitja penja elements com: poemes, frases i dibuixos dedicats a la persona que ha faltat.

- També decideixen que la seua cadira i el seu lloc romandran buits fins al final de curs com a record.
- Les classes tornen a la normalitat l'endemà passat, tenint en compte que l'ambient durant un temps serà, almenys, diferent. El professorat sap que ha de respondre a les preguntes de l'alumnat aplicant la flexibilitat metodològica i la inclusió normalitzadora.
- La comunicació amb la família de l'alumne que ha mort s'intensifica per dos motius: oferir el nostre suport i pels altres dos fills que tenen en el centre. Ens assegurem que estarem atents a qualsevol canvi que observem i que estarem en contacte.

La mort es produeix fora del centre de manera inesperada per un accident de moto (Educació Secundària)

- Una alumna en horari extraescolar té un accident de moto i mor en l'acte.
- El docent que primer sap la notícia informa l'equip directiu.
- L'equip directiu informa la persona responsable de l'orientació educativa.
- Es posa en marxa el protocol.
- Cada tutor/a se reuneix amb el grup-classe i comunica la notícia a l'alumnat mitjançant la fórmula “He de donar-vos una mala notícia” o similar. Es dedica el temps que siga necessari a tractar l'assumpte i es pregunta què pensen, què podrien fer com a companys/as.
- Si l'enterrament es fa l'endemà, una representació del centre assisteix; com a mínim convindria que fóra l'equip directiu, els responsables de la tutoria i orientació i qualsevol company o companya que desitge assistir. Es comunica a la família la intenció del centre de participar en el funeral i es demana si estan d'acord. Evitem qualsevol comentari o crítica cap a les persones que no desitgen assistir a l'enterrament. Recordem la importància del respecte.
- Si el funeral és més tard, es proposa a l'alumnat fer en el centre algun tipus de ritual o cerimònia per a dir adéu a la persona que ha faltat. El grup-classe proposa algunes idees i entre tots les fem possibles.
- Es decideix entre tots què fer amb el seu lloc dins de l'aula.
- Es fan propostes per al seu record.

- Les classes tornen a la normalitat, tenint en compte per part del professorat que pot haver-hi reaccions inesperades de companys i companyes i que hauran de ser encaminades amb paciència. Es té en compte si l'alumnat durant els primers dies vol parlar del tema o treballar-lo d'alguna manera; si és així, cal canalitzar-lo.
- Durant tot el curs s'està atent al comportament i actitud del grup i de les persones més pròximes. Potser volen parlar del tema, no els primers dies, sinó molt més tard.

La mort es produeix fora del centre després d'una malaltia greu (Educació Infantil i Primària)

- L'alumna té 6 anys i està diagnosticada d'un càncer greu. Ha passat per una operació per a extirpar el tumor i està passant per un tractament preventiu de radioteràpia i quimioteràpia. A l'ésser les seues visites a l'hospital poc freqüents els pares han parlat amb el tutor per si poden portar-la de manera intermitent a classe, ja que la xiqueta demana anar.
- El tutor accepta i es mostra obert a col·laborar.
- Els companys i les companyes acullen la xiqueta amb molta alegria i naturalitat. El mestre prèviament ha explicat que la xiqueta sol faltar a classe perquè té una malaltia per la qual ha d'anar a l'hospital sovint però que, quan pugui, assistirà a l'aula perquè té moltes ganes de jugar amb ells i elles.
- L'alumna va a classe d'aquesta manera i a mesura que el tractament avança i ella va perdent els cabells, es posa un mocador al cap i continua assistint. Els xiquets i les xiquetes no pregunten, saben que és cosa de la malaltia i la tracten igual que a la resta. Un dels seus companys decideix ser el seu "cuidador" i procura que no li passe res, que no caiga, que ningú la insulte ni la pegue; ella està encantada, ja que ha perdut part de l'equilibri i la seua motricitat no és massa bona.
- El mestre es mostra atent però sense intervindre, deixa que siga l'alumnat qui gestione a la seua manera mentre tots se senten bé.
- La xiqueta té una bonica relació amb el mestre i li conta quan li passa alguna cosa amb el que no està d'acord.
- Quan l'equip mèdic comunica a la família que ja no hi ha res més a fer, la família li ho comunica al mestre per veure com han d'actuar.
- Convoquen tots als pares i mares de la classe a una reunió informativa a la qual assisteix un familiar i no el pare o la mare, que prefereixen no exposar-se emocionalment.

En aquesta reunió s'informa de la situació i es demana discreció i respecte per la família. Es decideix que quan ocorregui, serà el mestre qui comuniqui la notícia a l'alumnat perquè s'assabenten tots al mateix temps. Les altres famílies estaran atentes al desenllaç per a poder donar resposta a les preguntes dels seus fills i filles.

- Com que la família farà una cerimònia privada i a casa, no fa falta preguntar-se sobre l'assistència dels companys i les companyes al funeral.
- A l'aula, l'alumnat decideix deixar la seua cadira buida per a recordar-la i li escriuen un conte entre tota la classe.
- En aquesta ocasió, ha sigut el tutor qui ha gestionat tota la situació, tenint una mestra sempre al seu costat en les decisions difícils i informant la resta del professorat, l'equip directiu i al personal no docent del que ocorre.

La mort de la mare d'un alumne de E. Primària

- Un alumne del centre, que té 8 anys i està en segon d'Educació Primària, té la seua mare malalta de càncer des de fa tres mesos, amb mal pronòstic. Té un germà amb retard cognitiu i és l'àvia qui s'ocupa principalment d'ells. Les seues condicions econòmiques són de nivell baix. Els xiquets no saben la veritat, només saben que la seua mare és a l'hospital, però l'àvia ha decidit que no la visiten, perquè no vol que vegem la seua mare amb mal aspecte. Quan la mare mor, tampoc li ho comuniquen al xiquet, fan l'enterrament mentre l'alumne i el seu germà està a l'escola.
- Finalment, el xiquet s'assabenta pels companys de la mort i l'enterrament de la seua mare a qui creia a l'hospital. El pare acudeix al despatx de l'orientadora per a demanar ajuda. La mestra, també.
- El pare s'adona que no ha sigut correcte el fet de no compartir la malaltia i la mort amb ells i que no havia d'haver deixat totes les decisions en mans de l'àvia, i pregunta què es pot fer ara. Es tranquil·litza i es parla de quin serà la millor manera d'actuar. Se li ofereix la possibilitat que el pare parli amb el seu fill davant de l'orientadora, per si li resulta menys incòmode. Finalment, el pare es decideix a fer-lo ell a casa amb els dos germans i torna uns dies després per a demanar que es faci alguna cosa a l'escola, perquè ell no sap què més fer; està atabalat per tot el que ha passat i pel nou rol de pare que ara ha d'exercir.
- L'orientadora i el pare tenen una entrevista on se li dona informació sobre com l'alumnat entén les pèrdues i quina seria la millor manera de viure junts aqueixos moments. També se li diu que pot anar a parlar cada vegada que ho necessite. I que se li mantindrà informat de la marxa del xiquet en la classe.

- A l'aula, la mestra ha demanat orientació sobre el que pot fer. Entre les dues, decideixen, en primer lloc, conèixer el que sap l'alumnat de la classe, fent assemblea o reunió de grup, segons el costum. Una vegada segurs que el propi alumne ja ho sabia per boca del seu pare i dels altres, els companys de classe comencen una conversa sobre les pèrdues que han patit i la mestra els convida a fer un dibuix.
- A partir d'aquest moment, l'alumne ha de dibuixar la seua mare en qualsevol moment que té lliure, i fins i tot, mentre la resta fan tasques escolars.
- La mestra parla amb ell sobre la bellesa dels seus dibuixos, i aprofita perquè ell li parli de la seua mare; també li diu que intente dibuixar en els moments en què ha acabat la tasca, però amb flexibilitat, deixant veure que ella sap fins a quin punt és important per a ell dibuixar la seua mare.
- En aquest cas, l'orientadora no intervé directament amb l'alumne, perquè la mestra té un bon vincle amb ell i molt bona predisposició per a permetre que l'alumne porte el dol a la seua manera, oferint-li aquest espai de seguretat i calidesa emocional.

8.2. ANNEX 2: COM COMUNICAR LES MALES NOTÍCIES

(Font: Guia i orientacions per la atenció al dol des de els centres educatius)

És fonamental:

- Recollir tota la informació disponible i fiable sobre la mala notícia.
- Valorar quina persona és la més convenient per a fer la comunicació.
- Aconseguir un espai físic adequat, tranquil i privat.
- Pensar, segons l'edat i maduresa, com li comunicarem la notícia. No fa falta dir-ho tot d'una vegada.

Es pot iniciar amb la forma “He de donar-te una mala notícia” o expressions semblants; també es pot utilitzar el que es coneix com la veritat acumulativa o a dosi, és a dir, anar donant-li pistes, fins que la persona esbrina el que ha passat.

- Respectar els silencis i els temps d'assimilació que acompanyen el procés.
- Permetre l'expressió de sentiments.
- Facilitar preguntes i dubtes, i adaptar-nos als seus estats d'ànim i llenguatge.
- Dedicar el temps necessari.
- S'assegura a la persona que es respectarà en tot moment les seues decisions sobre què fer, com, amb qui, etc.
- Comunicar el resultat de l'entrevista a les persones responsables de la tutoria i de l'orientació educativa.

- Cal adaptar la comunicació a la mena de notícia, a les característiques i a l'edat de la persona o persones. Durant el procés de comunicació de la mala notícia, observarem:
  - L'estat emocional
  - L'assimilació de la notícia
  - Les necessitats i preocupacions de la persona.
  - S'ha d'evitar comunicar les males notícies amb presses o amb temps limitat.

Cal observar el llenguatge no verbal per a considerar la comunicació que es transmet per aquesta via (to de veu, gesticulació, contacte i distància física, etc.). Pot ser útil preparar la comunicació al “què diré” i a “com ho diré”. És millor mantindre un silenci empàtic que tractar de parlar amb excés. Evitar consells o frases “pseudoempàtiques”. Convé valorar sempre la realització d'un seguiment posterior del comportament quotidià.

8.3. ANNEX 3. DRETS DE XIQUETS, XIQUETES I ADOLESCENTS QUAN HAN PERDUT UN SER ESTIMAT

1. TINC DRET A TINDRE ELS MEUS PROPIS SENTIMENTS RESPECTE a la MORT D'UN SER ESTIMAT

Puc enfadar-me o sentir-me trist. Puc tindre por. Puc sentir-me insensible al que m'envolta o, de vegades, puc no sentir res en absolut. Ningú sentirà exactament el mateix que jo.

2. TINC DRET A PARLAR DEL MEU DOLOR SEMPRE QUE TINGA GANES.

Quan necessite parlar, trobaré algú que m'escolte i em vulga. Quan no vulga parlar, no passarà res; també estarà bé.

3. TINC DRET A EXPRESSAR ELS MEUS SENTIMENTS A LA MEUA MANERA

Quan els xiquets i les xiquetes pateixen, els agrada jugar per a sentir-se millor durant una estona. Puc jugar i riure. També puc enfadar-me i portar-me malament. Això no vol dir que siga dolent o dolenta, sinó que tinc sentiments que em provoquen por i que necessite que m'ajuden.

4. TINC DRET que els altres M'AJUDEN A SUPORTAR EL DOLOR.

Especialment les persones adultes que em volen. Bàsicament necessite que paren atenció al que sent i al que dic, i necessite que em vulguen, passe el que passe.

5. TINC DRET A DISGUSTAR-ME AMB ELS PROBLEMES NORMALS I QUOTIDIANS. De vegades puc estar de mal humor i puc tindre problemes en les relacions amb els altres.
6. TINC DRET A PATIR "ONES DE DOLOR", que són sentiments de tristesa sobtats i inesperats que, de vegades, m'envaeixen, fins i tot molt de temps després de la mort d'una persona. Aquests sentiments poden ser molt forts i, fins i tot, poden fer por. Quan em senta així, potser tindrè por d'estar sol o sola.
7. TINC DRET A AFERRAR-ME A LES MEUES CREENCES ESPIRITUALS PER A ESTAR MILLOR. Siguen quines siguen les meues creences potser m'ajudaran d'alguna manera a estar més prop de la persona que ha mort.
8. TINC DRET A PREGUNTAR-ME PER QUÈ HA MORT LA PERSONA A QUI ESTIMAVA

No obstant això, si no trobe resposta, no passa res. Les preguntes sobre la vida i la mort són les més difícils de contestar i van evolucionant i canviant amb la meua evolució i maduresa.

9. TINC DRET A RECORDAR LA PERSONA QUE HA MORT I A PARLAR SOBRE ELLA. En algunes ocasions els records seran alegres, i en uns altres, tristos. Siga com siga, els records m'ajuden a mantindre viu el meu amor per la persona que ha mort.

10. TINC DRET A SEGUIR AVANT I, AMB EL TEMPS, A RECUPERAR-ME Viuré una vida feliç, però la vida i la mort de la persona que ha mort sempre formaran part de mi. Sempre la trobaré a faltar.

8.4. ANNEX 4: IDEES BÀSIQUES A RECORDAR PER A TRACTAR LA MORT

1. Comunicar la notícia al més prompte possible en un lloc tranquil i privat i amb la persona adequada.
2. Utilitzar un to de veu assossegat i parar atenció a la necessitat de contacte físic (abraçades, contactar suaument a la seua esquena, sostindre la seua mà, etc.)
3. Parlar sobre les possibles reaccions després de la pèrdua: tristesa, enuig, confusió ..., però advertint que no hi ha una única manera d'expressar el dolor. Cal donar permís per a expressar emocions tant negatives com positives.
4. Inclusió en els actes i reunions familiars i, si és la seua voluntat, en els rituals de comiat. Explicar el que passarà a partir d'aqueix moment.

En què consisteix un funeral, enterrament, la vetla, les visites, la tristesa de les persones adultes, etc. I si així ho desitja, se li ha de permetre veure el cadàver, acompanyat per una persona pròxima que li explique prèviament la situació. Podem suggerir-li que prepare algun detall especial que expresse el seu amor per la persona morta: un dibuix, una carta, deixar-li triar unes flors, etc. Qualsevol mostra d'afecte estarà bé. Cal preguntar-li què li agradaria fer amb la seua aportació, si posar-la en el taüt, portar-la a la cerimònia, etc.

5. Animar a fer preguntes, resoldre dubtes, pors i preocupacions.
6. No mentir és essencial; si no tenim una resposta concreta no hem de tindre por de reconèixer-ho.
7. Allunyar qualsevol sentiment de culpabilitat o responsabilitat que poguera sorgir per la mort d'un familiar.
8. No hem de parlar més enllà del nivell de comprensió de l'alumne.
9. Hem d'haver parlat de la mort abans que l'alumne es veja emocionalment vinculat a una situació de dol. Hi ha moltes situacions que ho permeten: la visita a una església de poble on hi ha un cementeri, una flor que es marceix, la tardor, etc.
10. No hem de vincular la mort a una contrarietat o dificultat, ni a una malaltia lleu i passatgera. Hem d'explicar a l'alumnat què produeix la mort.
11. Hem d'emprar la paraula «mort» i eliminar eufemismes (ja descansa, se n'ha anat de viatge, està dormint, etc.). S'ha de reforçar la irreversibilitat de la mort i no donar peu a falses expectatives de retorn.
12. Hem de donar a l'alumne l'oportunitat de parlar de la persona morta i respectar el seu dolor emocional.
13. Mai hem d'amagar el nostre propi dolor, ni tancar-nos per plorar d'amagat. És bo mostrar que les persones adultes també són vulnerables i que podem compartir la tristesa.

8.5. ANNEX 5: COM DONAR SUPORT AI DOL DE L'ALUMNAT AMB DISCAPACITAT INTEL·LECTUAL

Els principis de l'educació inclusiva ens orienten perquè l'escola es pugui adaptar a tot l'alumnat, independentment de les seues característiques o necessitats de suport, derivades d'una possible diversitat funcional. Un d'aquests col·lectius és el de les persones amb discapacitat intel·lectual, caracteritzada per una dificultat genèrica en els nous aprenentatges i en la conducta adaptativa.

En la discapacitat intel·lectual poden concórrer diferents causes -alteracions cromosòmiques com la síndrome de Down, causes genètiques, causes perinatals, falta d'estimulació en els primers mesos de vida, etc., així com diverses necessitats de suport, d'acord amb el desenvolupament de l'alumnat.

Històricament, la seua veu en la societat ha sigut obviada, rebutjada o vulnerada. Especialment, en qüestions complexes, però al mateix temps bàsiques per a l'ésser humà, com la sexualitat o la mort.

Els errors que en situacions de dol se solen cometre amb els xiquets i les xiquetes i adolescents -mentir, utilitzar termes confusos, jutjar, etc., com a conseqüència, en la majoria d'ells, de la ignorància, no de l'actitud, se solen mantindre amb les persones amb discapacitat intel·lectual, al llarg de tota la seua vida, fins i tot en la seua etapa adulta.

No obstant això, l'evidència, a través de bones pràctiques o investigacions realitzades, ens demostra que l'alumnat amb discapacitat intel·lectual i amb competència comunicativa pot abordar obertament temes relacionats amb el dol, la pèrdua i, fins i tot, amb la seua pròpia mort. Cal ressenyar la gran diversitat pel que respecta als graus de discapacitat i, per tant, les necessitats de suport que l'alumnat amb discapacitat intel·lectual pot necessitar, i que influiran en la manera que tractem el dol amb aquest alumnat. En qualsevol cas, i encara que no tot l'alumnat comprén la mort com a concepte, sí que experimenta sentiments de pèrdua i, per tant, serà necessària una preparació del professorat, dels orientadors i de les famílies per a acompanyar-los en aquestes situacions.

Totes les pautes que en aquesta guia s'han oferit per a tractar la pèrdua són aplicables en general a l'alumnat amb discapacitat intel·lectual. En qualsevol cas, sí que cal atendre una sèrie de circumstàncies que és important considerar:

- El desenvolupament cognitiu serà més lent que en l'alumnat sense discapacitat; per tant, la comprensió del concepte de mort potser es dona més tard dels 6-7 anys, o que no s'arriba a comprendre, d'acord amb les característiques de cada alumne o alumna.

- Té molta importància, pel que respecta al suport al dol a l'alumnat amb discapacitat intel·lectual, formar-los en habilitats emocionals que els ajuden a identificar els seus sentiments i a valorar les diferents formes i entorns per a compartir-los. Que alguns alumnes tinguen dificultat per a comprendre la mort a nivell cognitiu, no vol dir que no la senten.

- En nombroses ocasions, ens trobem que en una família amb diversos germans o germanes, aquell germà o germana que té una discapacitat intel·lectual acaba assumint el paper de germà xicotet o germana xicoteta, encara que no ho siga, per interferència dels pares o dels mateixos germans. En situacions de dol, cal considerar aquest factor, ja que pot afectar l'autoestima de l'alumne amb discapacitat intel·lectual.

En coherència amb el que hem dit abans, cal tractar l'alumne pel que fa a la mena de llenguatge que s'utilitza, el to de veu, etc., segons la seua edat biològica i no respecte al seu funcionament cognitiu. En moltes ocasions, per exemple, parlem de "xiquets o xiquetes" quan ja són adolescents, o fins i tot adults, i els tractem com a tals. Aquesta pauta s'ha de complementar amb unes explicacions concises i adaptades a la capacitat de comprensió de l'alumnat.

- Acompanyar i respectar la manera en la qual la persona es pot comunicar. En general, la pèrdua d'un ser estimat té més impacte quan l'alumne o l'alumna ha tingut un contacte freqüent amb la persona que ha mort, especialment en alumnat amb altes necessitats de suport. Aquest respecte pels sentiments de l'alumnat i per la seua manera de comunicar el seu dolor pot afavorir el fet de "no crear un problema on no n'hi ha".

- És important explicar les situacions, de manera que siga el més comprensible possible per al nostre alumnat. En aquest sentit, potser resulta útil donar suport amb tècniques de fàcil lectura, l'ús d'imatges, vídeos i històries socials.

- En algunes ocasions, la mort d'una persona pròxima comporta que es donen altres "morts secundàries". Ens referim a un possible canvi d'habitatge, d'entorn, persones amb les quals es conviu, etc. Tenint en compte la dificultat que l'alumnat amb discapacitat intel·lectual pot tindre en l'adaptació a noves situacions, és important donar suport i acompanyar en aquests processos de canvi i d'aprenentatge de noves rutines.

- A través de la investigació, s'ha demostrat que l'alumnat amb discapacitat intel·lectual té més risc de desenvolupar problemes de salut mental, o trastorns de conducta associats, a causa de les característiques del fenotip o a altres circumstàncies contextuais o funcionals.

8.6 ANNEX 6. PROGRAMACIÓ PER SESSIONS DEL PRIMER TRIMESTRE

8.6.1 Sessió 1. Introducció i presentació de la unitat didàctica

SESSIÓ	TEMPS	TÍTOL	ASSIGNATURA	BLOCS	CURS
Sessió 1. Introducció i presentació de la unitat didàctica	45 min	Si aprenem acceptar la mort, aprenem a viure.	Literatura valenciana i literatura	ÀREA 3: ELS LLENGUATGES: COMUNICACIÓ I REPRESENTACIÓ.	3r Infantil

CONTINGUTS	METODOLOGIA	RECURSOS		TEMPORALITZACIÓ	NEAE	TIC	Educació cívica	Foment de la lectura
		HUMANS	MATERIALS					
Per a introduir el tema de la mort a l'aula, visualitzarem un fragment de la pel·lícula <i>Bambi (1942, Disney)</i> .	Gran grup	Alumnes Docent	Fragment de la pel·lícula	35 min	Es pretindrà que estiga prop de la visualització i del docent.	Projector Ordenador	Mantindre el silenci durant la visualització	
Farem un debat sobre els fets que ocorren en la pel·lícula a partir d'un guió de preguntes elaborat pel docent.	Gran grup	Alumnes Docent	Guió de preguntes per al debat.	10 min	Preguntar-li de forma directa per tal que participe en el debat.		Mantindre el torn de paraula i respectar els comentaris dels companys.	

8.6.2 Sessió 2. Conte: *El Cor i la Botella*, d'Oliver Jeffers

SESSIÓ	TEMPS	TÍTOL	ASSIGNATURA	BLOCS	CURS
Sessió 2. Conte: <i>El Cor i la Botella</i> , d'Oliver Jeffers	45 min	Si aprenem acceptar la mort, aprenem a viure.	Literatura valenciana i literatura	ÀREA 3: ELS LLENGUATGES: COMUNICACIÓ I REPRESENTACIÓ.	3r Infantil

CONTINGUTS	METODOLOGIA	RECURSOS		TEMPORALITZACIÓ	NEAE	TIC	Educació cívica	Foment de la lectura
		HUMANS	MATERIALS					
El docent presentarà el conte als alumnes a partir de preguntes per veure si saben de què pot tractar el llibre.	Gran grup	Alumnes Docent	El conte: <i>El cor i la Botella</i>	10 min	Posar l'alumne prop del docent per poder corregir faltes d'atenció o distraccions		Mantindre el torn de paraula i el silenci durant la presentació del conte	Fomentar l'interès dels alumnes per la lectura del conte.
El docent llegirà el conte als alumnes	Gran grup	Alumnes Docent	El conte: <i>El cor i la Botella</i>	20 min	Mantindre l'atenció i promoure la participació.		Mantindre el silenci i tindre atenció activa	Llegir el conte
Realitzarem un debat a partir de preguntes per tal que els alumnes reflexionen sobre el contingut del conte.	Gran grup	Alumnes Docent	El conte: <i>El cor i la Botella</i> Guió de preguntes per al debat	15 min	Preguntar-li de forma directa per tal que participe en el debat.		Respectar el torn de paraula i els comentaris dels companys.	Reflexionar sobre el contingut del conte.

8.6.3 Sessió 3. Conte: *el Cor i la Botella de Oliver Jeffers*

SESSIÓ	TEMPS	TÍTOL	ASSIGNATURA	BLOCS	CURS
Sessió 3. Conte: <i>el Cor i la Botella</i> d'Oliver Jeffers	45 min	Si aprenem acceptar la mort, aprenem a viure.	Literatura valenciana i literatura	ÀREA 3: ELS LLENGUATGES: COMUNICACIÓ I REPRESENTACIÓ.	3r Infantil

CONTINGUTS	METODOLOGIA	RECURSOS		TEMPORALITZACIÓ	NEAE	TIC	Educació cívica	Foment de la lectura
		HUMANS	MATERIALS					
El docent tornarà a llegir el conte als alumnes per recordar el contingut del conte.	Gran grup	Alumnes Docent	El conte: <i>el Cor i la Botella</i> , d'Oliver Jeffers	15 min	Mantindrem l'atenció alumne durant la lectura		Mantindre el silenci durant la lectura	Atenció activa durant la lectura
Repartirem una fitxa on apareix una botella i un cor dibuixat. Els alumnes hauran de pintar-lo amb pintura de dits i a la part superior hauran de posar un sentiment.	Treball individual	Alumnes Docent	La fitxa Pintura de dits Llapis	30 min	Pararem atenció al que ha entès de l'activitat.		Escoltar el procés de l'activitat	Reflexionar sobre el contingut del conte
El docent anirà passant per les taules per ajudar als alumnes en cas que ho necessiten.	Treball individual	Alumnes Docent			Si cal, tornarem a explicar-li l'activitat.		Respectar el torn d'ajuda del docent	

8.6.4 Sessió 4. Conte: *El Buit*, d'Anna Llenas

SESSIÓ	TEMPS	TÍTOL	ASSIGNATURA	BLOCS	CURS
Sessió 4. <i>El Buit</i> , <i>d'Anna Llenas</i>	45 min	Si aprenem acceptar la mort, aprenem a viure.	Literatura valenciana i literatura	ÀREA 3: ELS LLENGUATGES: COMUNICACIÓ I REPRESENTACIÓ.	3r Infantil

CONTINGUTS	METODOLOGIA	RECURSOS		TEMPORALITZACIÓ	NEAE	TIC	Educació cívica	Foment de la lectura
		HUMANS	MATERIALS					
El docent presentarà el conte als alumnes per mitjà de preguntes per cridar l'atenció i motivar la lectura.	Gran grup	Alumnes Docent	El conte: <i>El Buit</i> , d'Anna Llenas	5 min	Mantindre l'atenció i fer-lo participar per mitjà de preguntes directes		Mantindre el silenci i el torn de paraula	Motivació per la lectura del conte
El docent llegirà el conte als alumnes	Gran grup	Alumnes Docent	El conte: <i>El Buit</i> , d'Anna Llenas	20 min	Mantindre l'escolta activa durant la lectura		Mantindre el silenci i l'escolta activa durant la lectura.	Escolta i atenció activa durant la lectura
El docent i els alumnes realitzaran un debat sobre el contingut del conte	Gran grup	Alumnes Docent	El conte: <i>El Buit</i> , d'Anna Llenas	20 min	Preguntar-li de forma directa per tal que participe en el debat.		Participar en el debat respectant el torn de paraula i els comentaris dels companys.	Reflexió sobre el contingut del conte.

8.6.6 Sessió 6. Realitzem un mural del Conte: El Buit, d'Anna Llenas

SESSIÓ	TEMPS	TÍTOL	ASSIGNATURA	BLOCS	CURS
Sessió 1. Introducció i presentació de la unitat didàctica	45 min	Si aprenem acceptar la mort, aprenem a viure.	Literatura valenciana i literatura	ÀREA 3: ELS LLENGUATGES: COMUNICACIÓ I REPRESENTACIÓ.	3r Infantil

CONTINGUTS	METODOLOGIA	RECURSOS		TEMPORALITZACIÓ	NEAE	TIC	Educació cívica	Foment de la lectura
		HUMANS	MATERIALS					
El docent explicarà als alumnes que hauran de retallar la protagonista, pegar-li una fotografia seua i posar-li el seu nom a la part de baix del vestit.	Gran grup i Treball individual	Alumnes Docent	Fitxes acabades Tisores Retolador Fotografies dels alumnes	10 min	Supervisar que està atent durant l'explicació de l'activitat		Mantindre l'atenció i l'escolta activa durant l'explicació de l'activitat.	
Seguidament, el docent realitzarà un forat al centre del buit per poder passar un fil i realitzar un mural amb tots els treballs dels alumnes acabats, tal com apareix en el conte.	Gran grup i Treball individual	Alumnes Docent	Màquina de fer forats Paper continu Fil	35 min	Fer-lo protagonista de la realització del mural.		Supervisar que realitza bé l'activitat i ajudar-lo en cas que ho necessite.	

8.7 ANNEX 7. PROGRAMACIÓ DE LES SESSIONS DEL SEGON TRIMESTRE

8.7.1 Sessió 1. Conte: *No és fàcil, petit esquirol!*, d'Elisa Ramón i Rosa Osuna

SESSIÓ	TEMPS	TÍTOL	ASSIGNATURA	BLOCS	CURS
Sessió 1. Conte: <i>No és fàcil, petit esquirol!</i> d'Elisa Ramón i Rosa Osuna	45 min	Si aprenem acceptar la mort, aprenem a viure.	Literatura valenciana i literatura	ÀREA 3: ELS LLENGUATGES: COMUNICACIÓ I REPRESENTACIÓ.	3r Infantil

CONTINGUTS	METODOLOGIA	RECURSOS		TEMPORALITZACIÓ	NEAE	TIC	Educació cívica	Foment de la lectura
		HUMANS	MATERIALS					
El docent introduirà als alumnes, per mitjà de preguntes, el possible contingut del conte.	Gran grup	Alumnes Docent	El conte: <i>No és fàcil, petit esquirol!</i>	5 min	Mantindrem la seua atenció per mitjà de preguntes directes.		Mantindre el torn de paraula a l'hora de participar	Motivació per la lectura del conte
El docent llegirà el conte als alumnes	Gran grup	Alumnes Docent	El conte: <i>No és fàcil, petit esquirol!</i>	20 min	Mantindrem l'escolta activa durant el conte.		Mantindre el silenci i l'escolta activa	Escoltar la lectura del conte
Realitzarem un debat sobre el contingut del conte per mitjà d'un guió de preguntes.	Gran grup	Alumnes Docent	El conte: <i>No és fàcil, petit esquirol!</i>	20 min	El farem participar per mitjà de preguntes directes.		Respectar el torn de paraula i els comentaris dels companys.	Reflexionar sobre el contingut del conte.

8.7.2 Sessió 2. Enviem un missatge al cel als que més estimem

SESSIÓ	TEMPS	TÍTOL	ASSIGNATURA	BLOCS	CURS
Sessió 2. Enviem un missatge al cel als que més estimem.	45 min	Si aprenem acceptar la mort, aprenem a viure.	Literatura valenciana i literatura	ÀREA 3: ELS LLENGUATGES: COMUNICACIÓ I REPRESENTACIÓ.	3r Infantil

CONTINGUTS	METODOLOGIA	RECURSOS		TEMPORALITZACIÓ	NEAE	TIC	Educació cívica	Foment de la lectura
		HUMANS	MATERIALS					
El docent explicarà que quan una persona mor se'n va al cel i anem a enviar-li un missatge.	Gran grup	Alumnes Docent	Paper xicotet Retolador Fil Globus amb heli	5 min	Supervisar que ha entés l'activitat		Mantindre l'atenció activa	
Cadascun dels alumnes tindrà un paper xicotet on hauran d'escriure alguna cosa senzilla que vulguen dir a eixa persona que no tornarà mai més.	Treball individual	Alumnes Docent		10 min	Supervisar que realitza l'activitat de forma correcta i ajudar-lo en cas que ho necessite.		Mantindre el silenci i el torn d'ajuda del docent	
El docent nugarà el paper amb un fil a un globus amb heli i eixiran al pati per soltar-lo tot junts.	Gran grup	Alumnes Docent		30 min	Fer-lo particip d'ajudar als alumnes		Saber esperar el torn per fer el nus del paper al globus.	

8.7.3 Sessió 3. Treballem els membres de la família

SESSIÓ	TEMPS	TÍTOL	ASSIGNATURA	BLOCS	CURS
Sessió 3. Treballem els membres de la família.	45 min	Si aprenem acceptar la mort, aprenem a viure.	Literatura valenciana i literatura	ÀREA 3: ELS LLENGUATGES: COMUNICACIÓ I REPRESENTACIÓ.	3r Infantil

CONTINGUTS	METODOLOGIA	RECURSOS		TEMPORALITZACIÓ	NEAE	TIC	Educació cívica	Foment de la lectura
		HUMANS	MATERIALS					
El docent explicarà cadascun dels membres que componen una família.	Gran grup	Alumnes Docent	20 min	35 min	Mantindre l'atenció per mitjà de preguntes directes		Mantindre el silenci i el respecte del torn de paraula	
Els alumnes realitzaran una fitxa on hauran d'escriure els noms de cadascun dels membres de la família.	Treball individual	Alumnes Docent	25 min	10 min	Supevisar que realitza bé l'activitat i ajudar l'alumne en cas que ho necessite.		Mantindre el silenci i un bon ambient de treball.	
El docent passarà per les taules per ajudar als alumnes								

8.7.4. Sessió 4. Conte: *El meu avi i jo*

SESSIÓ	TEMPS	TÍTOL	ASSIGNATURA	BLOCS	CURS
Sessió 4. Conte: <i>El meu avi i jo</i>	45 min	Si aprenem acceptar la mort, aprenem a viure.	Literatura valenciana i literatura	ÀREA 3: ELS LLENGUATGES: COMUNICACIÓ I REPRESENTACIÓ.	3r Infantil

CONTINGUTS	METODOLOGIA	RECURSOS		TEMPORALITZACIÓ	NEAE	TIC	Educació cívica	Foment de la lectura
		HUMANS	MATERIALS					
El docent presentarà el conte de forma activa per motivar a llegir-lo.	Gran grup	Alumnes Docent	El conte: <i>El meu avi i jo</i>	5 min	Mantindrem la participació per mitjà de preguntes directes		Mantindre el torn de paraula	Motivar-los per a llegir el conte
El docent llegirà als alumnes el conte	Gran grup	Alumnes Docent	El conte: <i>El meu avi i jo</i>	20 min	Mantindrem l'escolta i la comprensió activa		Mantindre el silenci durant la lectura	Escoltar la lectura del conte
Realitzarem un debat sobre els fets que ocorren en el conte.	Gran grup	Alumnes Docent	El conte: <i>El meu avi i jo</i>	20 min	El farem participar en el debat amb preguntes directes.		Mantindre el torn de paraula i respectar els comentaris dels companys.	Reflexionar sobre el contingut del conte

8.7.5 Sessió 5. Realitzarem un arbre genealògic

SESSIÓ	TEMPS	TÍTOL	ASSIGNATURA	BLOCS	CURS
Sessió 5. Realitzarem un arbre genealògic	45 min	Si aprenem acceptar la mort, aprenem a viure.	Literatura valenciana i literatura	ÀREA 3: ELS LLENGUATGES: COMUNICACIÓ I REPRESENTACIÓ.	3r Infantil

CONTINGUTS	METODOLOGIA	RECURSOS		TEMPORALITZACIÓ	NEAE	TIC	Educació cívica	Foment de la lectura
		HUMANS	MATERIALS					
El docent haurà d'arreglar, de forma prèvia a la sessió, fotografies dels avis, pares i germans dels alumnes, per realitzar l'arbre genealògic.	Gran grup	Alumnes Docent	Fotografies dels membres de la família de cadascun dels alumnes	Treball previ a la sessió	Supervisar que l'alumne comunique a casa que ha de portar les fotografies		Implicació dels alumnes i de les famílies a portar les fotografies	
El docent explicarà als alumnes què és un arbre genealògic, que cadascú en té un diferent i que hi apareixen les persones que estan vives i les que han mort.	Gran grup	Alumnes Docent	Full per a pegar els membres de l'arbre genealògic de cadascun dels alumnes	10 min	Supervisar que està atent en el procés de l'activitat i que ho entén.		Mantindre l'atenció durant l'explicació de les activitats	
Els alumnes elaboraran l'arbre genealògic	Treball individual	Alumnes Docent	Full per a pegar els membres de l'arbre genealògic Pegament Retolador per a escriure els noms (avi, mare, pare, germà)	35 min	Supervisar que realitza l'activitat i ajudar-lo en cas que ho necessite.		Mantindre el silenci durant el temps de treball	
El docent anirà per les taules per ajudar als alumnes a elaborar-lo								

8.8 ANNEX 8. PROGRAMACIÓ PER SESSIONS DEL TERCER TRIMESTRE

8.8.1 Sessió 1. Conte: *Què ve després de mil?* d'Annette Bley

SESSIÓ	TEMPS	TÍTOL	ASSIGNATURA	BLOCS	CURS
Sessió 1. Conte: <i>Què ve després de mil?</i> d'Annette Bley.	45 min	Si aprenem acceptar la mort, aprenem a viure.	Literatura valenciana i literatura	ÀREA 3: ELS LLENGUATGES: COMUNICACIÓ I REPRESENTACIÓ.	3r Infantil

CONTINGUTS	METODOLOGIA	RECURSOS		TEMPORALITZACIÓ	NEAE	TIC	Educació cívica	Foment de la lectura
		HUMANS	MATERIALS					
El docent presentarà el conte als alumnes per motivar la lectura per mitjà d'un guió de preguntes.	Gran grup	Alumnes Docent	El conte: <i>Què ve després de mil?</i>	10 min	Supervisarem que participe		Mantindre el torn de paraula i el respecte als companys	Motivació per la lectura
El docent llegirà el conte als alumnes.	Gran grup	Alumnes Docent	El conte: <i>Què ve després de mil?</i>	20 min	Mantindrem l'escolta activa i la comprensió del conte		Mantindre el silenci durant la lectura	Escoltar la lectura del conte
Realitzarem un debat sobre el contingut del conte	Gran grup		El conte: <i>Què ve després de mil?</i> Guió de preguntes	15 min	El farem participar en el debat per mitjà de preguntes directes		Mantindre el torn de paraula i el respecte als comentaris dels companys	Reflexionar sobre el contingut del conte

8.8.2 Sessió 2.. Conte: *La Carla ara és la nostra estrella*, d'Anna M. Agustí, Meritxell Blasi, Montse Esquerda, Begoña Esteban, Cristina Gómez, Marta Menal i Joan-Oriol Vinyes

SESSIÓ	TEMPS	TÍTOL	ASSIGNATURA	BLOCS	CURS
Sessió 2. Elaborem el nostre propi cel d'estels.	45 min	Si aprenem acceptar la mort, aprenem a viure.	Literatura valenciana i literatura	ÀREA 3: ELS LLENGUATGES: COMUNICACIÓ I REPRESENTACIÓ.	3r Infantil

CONTINGUTS	METODOLOGIA	RECURSOS		TEMPORALITZACIÓ	NEAE	TIC	Educació cívica	Foment de la lectura
		HUMANS	MATERIALS					
El docent presentarà als alumnes el conte per mitjà de preguntes	Gran grup	Alumnes Docent	El conte: <i>La Carla ara és la nostra estrella</i> .	10 min	Fer-lo participar en la presentació del conte		Mantindre el torn de paraula i respectar els comentaris dels companys	Motivar-los a la lectura
El docent llegirà el conte als alumnes	Gran grup	Alumnes Docent	El conte: <i>La Carla ara és la nostra estrella</i> .	20 min	Mantindre l'atenció i l'escolta activa		Mantindre el silenci i l'escolta activa durant la lectura del conte.	Escoltar la lectura del conte
Realitzarem un debat sobre el contingut del conte	Gran grup	Alumnes Docent	El conte: <i>La Carla ara és la nostra estrella</i> .	15 min	Fer-lo participar en el debat per mitjà de preguntes directes		Participar en el debat respectant el torn de paraula i els comentaris dels companys.	Reflexionar sobre el contingut del conte

8.8.3 Sessió 3. Elaborem el nostre propi cel d'estels

SESSIÓ	TEMPS	TÍTOL	ASSIGNATURA	BLOCS	CURS
Sessió 3. Elaborem el nostre propi cel d'estels	45 min	Si aprenem acceptar la mort, aprenem a viure.	Literatura valenciana i literatura	ÀREA 3: ELS LLENGUATGES: COMUNICACIÓ I REPRESENTACIÓ.	3r Infantil

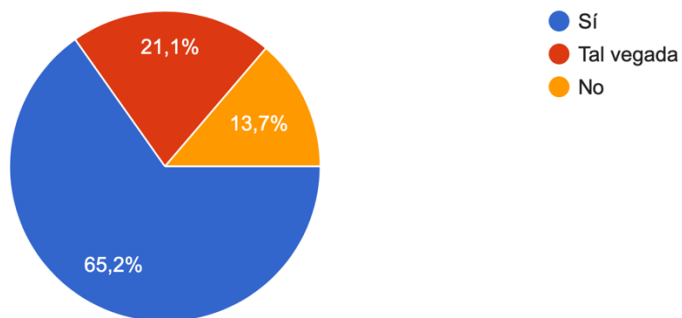
CONTINGUTS	METODOLOGIA	RECURSOS		TEMPORALITZACIÓ	NEAE	TIC	Educació cívica	Foment de la lectura
		HUMANS	MATERIALS					
El docent haurà de tindre preparat, de forma prèvia, les fotografies dels familiars dels alumnes o mascotes que hagen mort.	Gran grup	Alumnes Docent	Fotografies del familiar o mascotes dels alumnes que han faltat.	Treball previ a la sessió	Supervisar que l'alumne ha portat el material necessari			
El docent repartirà una estrella daurada a cadascun dels alumnes, que hauran de retallar-la i pegar la foto.	Treball individual	Alumnes Docent	Estreles daurades Tisores Pegament	15 min	Supervisar que ha entès l'activitat i que la fa de forma correcta.		Mantindre l'atenció, el silenci i el torn de paraula.	
Elaborarem un mural amb el títol: el nostre cel, on els alumnes pegaran totes les estrelles.	Gran grup	Alumnes Docent	Paper continu de color blau Retolador per al títol	30 min	Fer-lo participar en la col·locació del mural.		Saber mantindre el torn per pegar l'estrella	

8.9. ANNEX 9. EVIDÈNCIES MOSTRADES A L'AULA EN L'ENQUESTA

Per elaborar aquest TFG d'una forma més propera a la realitat i a la societat en què vivim s'ha passat una enquesta per veure quina és la situació i quina és la necessitat d'educar en la mort a través de la literatura. Seguidament, exposarem les diferents preguntes i els resultats que hem obtingut gràcies a les respostes de les persones que hi han participat.

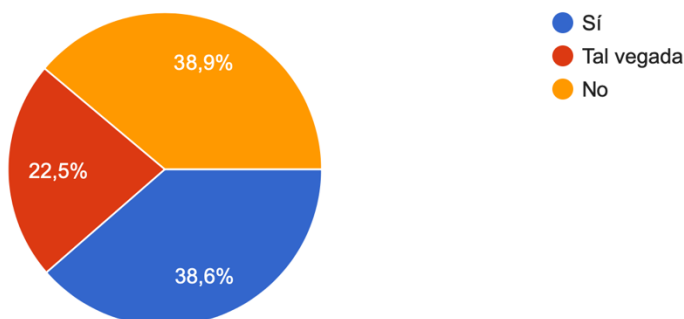
1. Quan ha faltat un familiar, la teua família i tu heu parlat sobre el tema de forma oberta?

342 respuestas

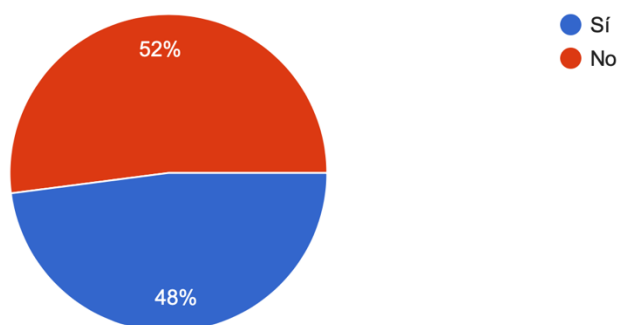
2. Consideres que la mort és un tema "tabú"?

342 respuestas

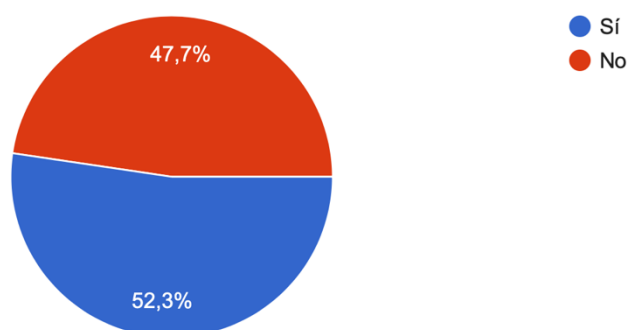
3. Eres docent?

342 respuestas

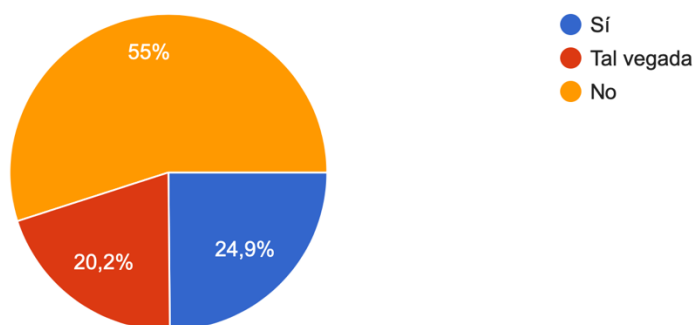
4. Eres mare o pare?

342 respuestas

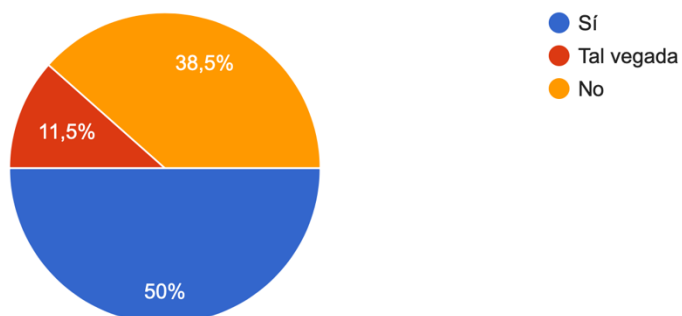
5. Alguna vegada has necessitat explicar a un xiquet o una xiqueta què és la mort i no has sigut capaç d'explicar-ho?

342 respuestas

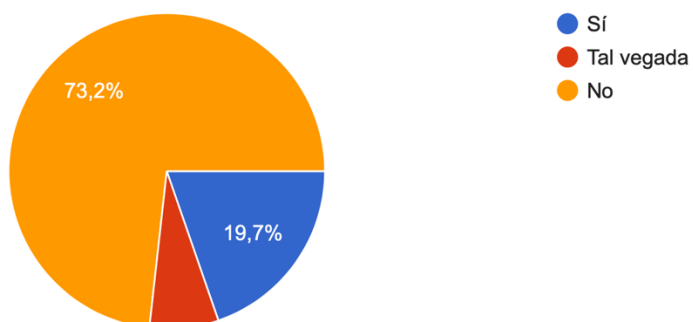
6. Has buscat recursos per a fer-ho o els has explicat la mort d'un familiar per mitjà dels teus coneixements?

338 respuestas

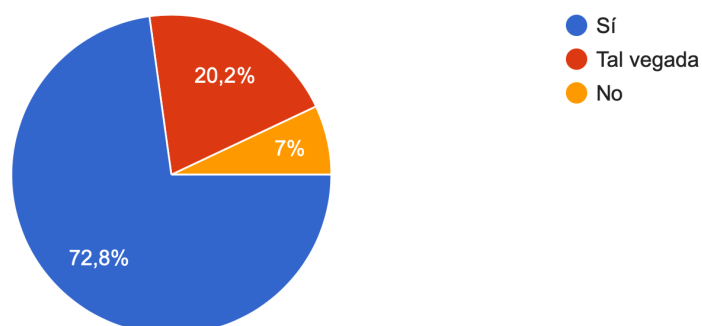
7. Has utilitzat un conte per explicar al xiquet/xiqueta què ha passat amb el familiar que ha faltat?

340 respuestas

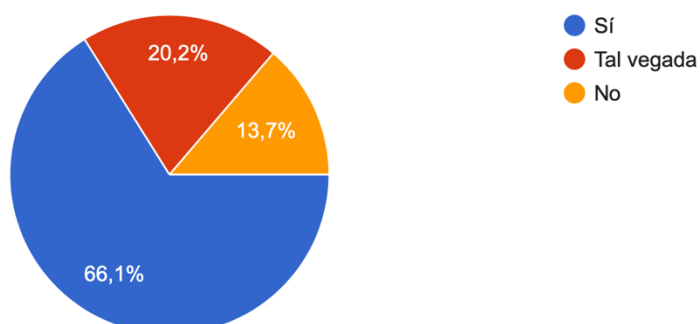
8. Consideres que un conte és un bon recurs per explicar als més menuts què és la mort i què ha passat amb eixe familiar o amic?

342 respuestas

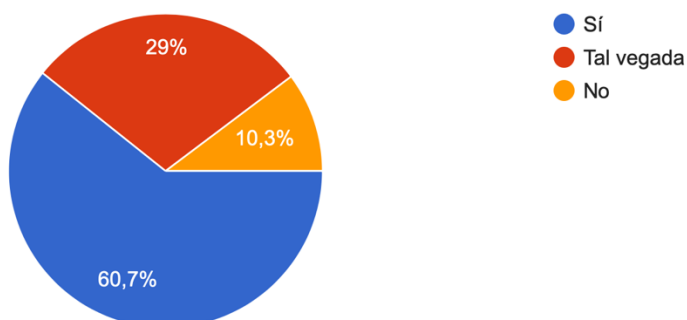
9. T'agradaria tindre una gran quantitat de contes i d'activitats per a poder educar en la mort als teus alumnes o fills?

342 respuestas

10. Creus que l'educació en la mort s'hauria d'implantar a les aules

341 respuestas

Si partim de les respostes obtingudes a partir d'aquesta enquesta, cal esmentar que la majoria de les famílies parlen del tema de forma oberta dins de casa, però també una gran part dels participants considera que la mort és un tema tabú i que no es parla molt del tema si no és que ocorrega dins de la família o al voltant d'aquesta. A més a més, dos de les preguntes que formaven part d'aquesta enquesta perquè fóra més real eren si eres docent o si eres mare o pare, ja que són els que tenen major preocupació o involucració en l'educació dels més menuts de casa. Gràcies als participants, la majoria d'ells trobem que són mares i pares, així com més del 50% són docents.

D'altra banda, no hi ha un problema generalitzat per explicar als més menuts què és la mort o què ocorre quan una persona mor. Així, el 50% dels participats han buscat recursos per explicar-ho o ho han fet per mitjà dels seus propis coneixements. No obstant això, el 73'1% no ha utilitzat un conte per explicar què és la mort o què ocorre quan apareix la mort a les nostres vides. Però el 72,9% consideren que un conte és un bon recurs per explicar als més menuts què és la mort i què ha passat amb eixe familiar o amic.

Finalment, cal afegir que el 65,9% els agradaria tindre una gran quantitat de contes i d'activitats per a poder educar en la mort als seus alumnes o als seus fills, així com el 60'5% considera que l'educació en la mort s'hauria d'implantar a les aules.

A mode de conclusió, una vegada més, observem que hi ha una necessitat dins de la nostra societat actual d'educar en la mort als infants i als joves, però açò no serà mai possible si no deixem de tractar la mort com un tema "tabú". Per això hem de transmetre als nostres alumnes i fills que la mort és una característica natural de l'ésser humà i que hem d'acceptar-la tal com és per poder aprendre que tots en esta vida estem de pas.

L'enquesta que es va passar contenia les preguntes següents:

1. Quan ha faltat un familiar, la teua família i tu heu parlat sobre el tema de forma oberta?
2. Consideres que la mort és un tema "tabú"?
3. Eres docent?
4. Eres mare o pare?
5. Alguna vegada has necessitat explicar a un xiquet o una xiqueta què és la mort i no has sigut capaç d'explicar-ho?
6. Has buscat recursos per a fer-ho o els has explicat la mort d'un familiar per mitjà dels teus coneixements?
7. Has utilitzat un conte per explicar al xiquet/xiqueta què ha passat amb el familiar que ha faltat?
8. Consideres que un conte és un bon recurs per explicar als més menuts què és la mort i què ha passat amb eixe familiar o amic?
9. T'agradaria tindre una gran quantitat de contes i d'activitats per a poder educar en la mort als teus alumnes o fills?
10. Creus que l'educació en la mort s'hauria d'implantar a les aules?